

УДК 316.774(477)(091)
ББК 76.031(4Укр)г
Р38

Книгу присвячено роботі одного з найстаріших засобів інформації, які працюють в Україні, – української редакції Радіо Свобода. У 1954 році її кореспонденти розпочинали як голос з-поза «залізної завіси» – заглушуваний, але не заглушений. «Шістдесятництво», самвидав, рух за незалежність України, розпад СРСР, Помаранчева революція, Євромайдан – Радіо Свобода тримало свого слухача в курсі всіх найважливіших подій у житті України. Українська редакція і далі на шляху своєї місії – поширення достовірної інформації і сприяння розвитку демократії.

*У дослідженні використано матеріали з архівів
Михайла Мигалиська, Петра Кагуя, Василя Овсієнка,
Богдана Нагайла, а також Музею шістдесятництва*

ISBN 978-966-518-657-1

© Радіо Свобода, 2014
© Видавничий дім «Києво-
Могилянська академія», 2014

Зміст

Передмова	5
Початок «Свободи»	7
Українське «Визволення»	11
Перші українські передачі.....	15
Радіо Свобода і ЦРУ.....	19
СРСР проти Радіо Свобода	23
Глушіння «ворожих голосів»	23
Радіо Свобода у радянських засобах масової інформації.....	28
Немедійні методи боротьби	34
Радіо Свобода у боротьбі за Україну	38
Самвидав	38
Справи «шістдесятників»	41
Релігійні програми в ефірі Радіо Свобода	43
«За права людини, за права нації»	47
Громадсько-політичні процеси в УРСР	48
Політичний рух в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років	51
Проголошення незалежності України	54

Радіо Свобода в Україні	58
Перші кореспонденти в Україні	58
Бюро у Києві.....	59
Ближче на Схід	62
Київ – Прага. Програми Радіо Свобода	63
 Радіо Свобода під час «касетного скандалу»	69
 Криза з «Довірою»	72
 Помаранчева революція	75
 Радіо Свобода у новітній період.....	79
Євромайдан	81
Анексія Криму	94
Радіо Свобода сьогодні.....	98
 Післямова	102
 Список використаних джерел.....	104
 Додатки	110

Передмова

Шановний читачу, книжка «Говорить Радіо Свобода. Історія української редакції», що зараз перед тобою, є першим широким дослідженням, яке охоплює 60-річний період мовлення української редакції Радіо Свобода.

60 років тому, в розпал «холодної війни», україномовний слухач дістав нову можливість, у дусі 19-ї статті Загальної декларації прав людини, почути інформацію, ознайомитися з ідеями зі ще одного джерела з-за меж СРСР. 16 серпня 1954 року в ефірі прозвучала перша передача української редакції Радіо Визволення / Радіо Свобода.

Очевидно, не обійшлося без критики мовлення Радіо Свобода з боку деяких еміграційних українських націоналістичних угруповань та особливо з боку кремлівської пропагандистської машини.

Радіо Свобода не претендувало і не претендує визволяти кого-небудь і від чого-небудь. Головне для Радіо Свобода – дати неупереджену й об'єктивну інформацію, а поінформований громадянин уже шукає можливості, як домогтися захисту прав свого народу, прав людини і громадянських свобод.

Як казав третій президент США Томас Джефферсон, «інформація – це валюта демократії». Тому можна припустити, що дезінформація – це валюта диктатури і тоталітаризму. Під час «холодної війни» радянські пропагандисти вчили громадян СРСР і їхніх прихильників у світі ненавидіти західну демократію. Зрештою, під прицілом цього радянського меседжу ненависті були й передачі української редакції Радіо Свобода. Через 23 роки після розвалу СРСР можна констатувати, що цей меседж ненависті далі активно використовують кремлівські лідери та їхні мас-медіа. Результат очевидний – пору-

шення міжнародних домовленостей, дестабілізація міжнародного порядку мирного співіснування та захоплення територій.

Повідомлення останніх років із Москви, Мінська та низки столиць пострадянських країн свідчать про те, що ситуація зі свободою слова там не поліпшується, а навпаки, різко погіршується. Меседж ненависті до демократичних цінностей набирає нових обертів.

Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода понад десять років тому припинило мовлення на держави Балтії (Естонію, Латвію, Литву) та на колишні країни Варшавського блоку (Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Болгарію, Румунію). Усі ці країни пішли шляхом демократичних реформ.

На це розраховує й українська редакція Радіо Свобода – що вона, згідно з мандатом Конгресу США, виконає свою місію і Україна також опиниться в колі демократичних європейських держав.

Нині Радіо Свобода розвивається не лише як радіомовник – вона поширює інформацію серед громадян України і на інших сучасних медіа-платформах, зокрема – через нові медіа.

Велика подяка Олені Ремовській та всім колегам, які доклали зусиль, щоб ця книга про 60 років мовлення української редакції Радіо Свобода побачила світ. Сподіваюся, факти з історії редакції, викладені у цьому виданні, спонукатимуть молодих дослідників до нових наукових розвідок.

Михайло Мигалисько,

регіональний директор редакцій
Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода
для євразійського простору та Балкан

Початок «Свободи»

До 1976 року Радіо Вільна Європа і Радіо Свобода були окремими організаціями, тож і їхню історію варто розмежовувати. Якщо Радіо Вільна Європа зосереджувалося на мовленні на європейські країни соціалістичного блоку (так звані країни народної демократії – Польщу, Угорщину, Чехію тощо), то діяльність Радіо Свобода було спрямовано на СРСР. Отже, історія української редакції – це історія в рамках саме Радіо Свобода.

«Наприкінці 40-х років, в епоху президентства Гаррі Трумена, керівники міністерства оборони і Державного департаменту зрозуміли, яку роль може відіграти в ідеологічній боротьбі з комунізмом створена на американські гроші радіостанція, – писав про ідею заснування Радіо Свобода його багаторічний співробітник Джин Сосін. – Озброївшись талантами східноєвропейських і радянських емігрантів, можна було пробитися крізь “залізну завісу”, яка за час “холодної війни” перетворилася на непробивний льодовий щит» [8, 1]. За словами Сосіна, автора мемуарів «Іскри свободи» (1999), натхненником створення і Радіо Свобода, і Радіо Вільна Європа був Джордж Фрост Кеннан – американський дипломат,

автор ідеї про «політику стримування», яка фактично визначила американсько-радянські відносини у роки «холодної війни».

Заснував Радіо Свобода Американський комітет звільнення від більшовизму (далі – Амкомліб, від Amcomlib – American Committee for Liberation from Bolshevism) – антикомуністична організація, що виникла у США наприкінці 1940-х років. Пізніше саме через це об'єднання радіо, яке до 1959 року мало назву «Визволення», отримувало фінансування. Від самого початку радіо «Визволення» (як і Радіо Вільна Європа) існувало як некомерційна приватна компанія. «Родзинка» радіостанції полягала в тематиці програм: Радіо Свобода зосереджувалося на внутрішніх питаннях народу, на який говорило, тоді як, наприклад, «Голос Америки» і «Бі-Бі-Сі» розповідали переважно про життя у США і Великій Британії.

При заснуванні радіо Амкомліб набирал штат, керуючись рекомендаціями політичних осередків того чи того народу за кордоном. На початку 50-х років із комітетом, наприклад, співпрацювали 4 російські екзильні групи (зокрема – Союз боротьби за звільнення народів Росії), а також деякі грузинські, вірменські й азербайджанські політичні об'єднання. Такий підхід вплинув і на формування української редакції. Однак сам цей процес – набору співробітників до різних мовних служб – був непростим.

Зокрема, Сіг Мікельсон, президент Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода (далі – РВЄ/РС) у 1972–1975 роках, у своїй книжці «Інший голос Америки» (1983) описує, з якими труднощами зіткнувся Амкомліб під час формування координаційної ради Радіо Свобода – неформальної групи, яка мала посприяти створенню штату майбутньої радіостанції і в перспективі скласти основу майбутнього менеджменту корпорації.

Мікельсон згадує, що майже всі народи СРСР в еміграції були представлені щонайменше кількома політичними групами, які конкурували між собою, і посадити їх за стіл переговорів було надзвичайно складно. Найбільше проблем, за словами Мікельсона, Амкомліб на цьому етапі мав саме з українською еміграцією.

«Україна – найбільша після Росії за кількістю населення – не була представлена на жодних із цих переговорів (станом

на середину 1952 року; маються на увазі попередні засідання координаційної ради. – *Ред.*). Українська еміграція складалася з елементів настільки ворожих один до одного, що вони не могли навіть домовитися про делегацію, яка б їх представляла» [6, 64]. Через рік, у червні 1953-го, Амкомліб навіть оприлюднив заяву, в якій розкритикував різні еміграційні осередки за «неспроможність відкинути внутрішні розбіжності і об'єднатися в один антикремлівський фронт».

Ці труднощі у розмові з автором дослідження підтвердив і Джеймс Крічлоу – багаторічний працівник Радіо Свобода, автор мемуарів «Radio Liberty: Radio Hole-in-the-Head» (2006, прямий переклад назви – «Радіо Свобода: радіо “Діра-в-голові”»). «Згоди з американцями досягли представники всіх народів, крім українців, – розповів він. – Вони наполягали на неприйнятності одного з пунктів редакційної політики, розробленої американською стороною, – так званої політики непризначення (англійською мовою – “non-predetermination”. – *О. Р.*) майбутнього тих народів, які були у складі Радянського Союзу. Її суть у тому, що лише народ, який живе у цій країні, має законне право визначати, яким буде його майбутнє, – чи це буде незалежність, чи республіка існуватиме як федеративна одиниця у складі Росії. Більшість народів погодилися з цим».

«Однак українська еміграція, яка була дуже потужною, не приймала цього, – згадував Крічлоу. – Українці називали це федералізмом, а “федералізм” для них був поганим словом. Для того, щоб ви краще уявили, про яку потужність я кажу: у США тоді жили близько 2 мільйонів етнічних українців, вони були дуже добре організовані, зокрема політично, мали серйозне представництво у Вашингтоні. Тож було дуже складно».

За версією Сіга Мікельсона, жорстку позицію щодо постійних конфліктів усередині різних еміграційних груп (які, зрештою, перенеслися і на роботу редакцій, оскільки у багатьох із них штат сформували з представників різних політичних осередків) мав Гоулленд Сарджент – президент Амкомлібу, а пізніше – перший очільник Радіо Свобода. «Ми хочемо працювати з вами над спільною справою, – звертався він до емігрантів. – Але ми не хочемо, щоб ваші внутрішні конфлікти переступили разом із вами поріг нашого офісу» [6, 72].

Зрештою, у 1953 році радіо «Визволення» розпочало свою діяльність без української редакції. 1 березня, за кілька днів до смерті Йосипа Сталіна, в ефір вийшла перша передача російською мовою. «У кожної свідомої людини у Радянському Союзі десь на самому дні душі живе впевненість у тому, що така жахлива ненормальність, таке нехтування розумним і людським, яким є більшовицька тиранія у Росії, не може тривати безкінечно», – говорив диктор.

Деякі з тих людей, які стояли біля основ радіо «Визволення», вирішуючи, яким воно має бути, пізніше зізнаються, що на початку взагалі не до кінця розуміли, навіщо компанія витрачає ресурси і зусилля на функціонування різних мовних служб. «Присутність у коридорах і студіях білорусів, татарів, представників Кавказу і Центральної Азії здавалася нам тоді (у перші дні мовлення радіо “Визволення”. – *Ред.*) якоюсь сентиментальною аберацією, яка не має нічого спільного з реальною роботою», – писав Джеймс Крічлоу у своїх мемуарах [2, 27]. «До того ж, майже всі ці люди знали російську мову. То чому їхні співвітчизники не могли слухати наші програми російською мовою?» – згадував Крічлоу, який зізнався також, що багато з тих американців, які були причетні до роботи радіо на ранніх стадіях, уявляли Радянський Союз «монолітом, у якому домінували росіяни», витісняючи своєю мовою і культурою мови і культури інших народів СРСР.

Однак і сам Крічлоу у своїх спогадах про Радіо Свобода визнає, що таке сприйняття ситуації було некоректним. За його словами, помилкове уявлення, що «Росія» і «Радянський Союз» були тотожними поняттями, «що країною заправляв саме російський народ, а інші національності стрімко втрачали свою ідентичність, здаючись під тиском русифікації» [2, 137], мала у той час більшість «советологів».

Незабаром після російської Радіо Свобода поповниться білоруською, вірменською, грузинською, азербайджанською та іншими редакціями, а до кінця 1954 року у структурі медіаорганізації вже буде 17 мовних служб. Домовляться, зрештою, і з українцями.

Українське «Визволення»

Мовити на Радянський Союз, пробиваючи «залізну завісу», – ця мета Амкомлібу потребувала ефективного втілення. Мовлення мало досягнути кожного громадянина СРСР: він мав почути і зрозуміти почуте, ідентифікувати сказане диктором, як щось, що стосується його не просто як радянського громадянина, – а і як українця, білоруса чи росіянина. Тому мовити треба було рідною для слухача мовою.

Робота українського відділу Радіо Свобода розпочалася у квітні 1954 року. Тоді в редакції працювали лише «три редактори й одна стенографістка» [56], однак уже висловлювалися плани поповнити штат ще щонайменше десятьма співробітниками. Кількамісячний підготовчий період був у кожного відділу: за цей час планували майбутні програми, визначалися щодо їхнього формату, і лише після такої підготовки редакція виходила в ефір.

«Брати і сестри! Українці! Ми живемо за кордоном, та наші серця й думки завжди з вами. Жодна “залізна завіса” не розділить нас і не стане на перешкоді», – з цих слів розпочалося мовлення української редакції радіо «Визволення» 16 серпня 1954 року. З нагоди першої української програми в

американському комітеті-засновнику повідомили: «Радіо “Визволення” [...] започаткувало сьогодні, 16 серпня, вперше радіопересилання українською мовою, перестерігаючи український народ, що радянський режим намагається скріпити себе відкликами до української національної гордості та пропозиціями стану “молодшого брата” великоросів за підтримку диктатури» [41]. Важливість роботи української редакції у комітеті пояснювали зокрема й тим, що «українці щодо числа є після росіян другим народом Радянського Союзу, і їхня кількість становить 44 мільйони».

Уже за кілька днів звістка про програму облетіла діаспорну пресу. Газета «Свобода» (США) 26 серпня 1954 року пише про те, що сподівання на українські передачі радіо «Визволення» нарешті втілилися. «Довго, дуже довго тяглися переговори і затягувалася справа українського відділу радіо “Визволення” [...] Понад рік тривали переговори, а від травня цього року почалося комплектування редакційного складу і пробні висилання. Врешті, редакційний склад укомплектовано, і 16 серпня о 5-й годині, по обіді європейського часу, українські передачі пішли в етер, тобто на Україну» [57].

Ця сама газета у перших своїх повідомленнях про радіо «Визволення» пише, нібито своїм існуванням українська редакція завдячує Миколі Лівичькому – члену уряду Української Народної Республіки (УНР), пізніше – президентові УНР в екзилі. Саме він, за версією видання, домовлявся з Амкомлібом про формування при радіо «Визволення» українського відділу «на базі конкретної роботи без устійнення будь-якої політичної платформи» [56].

Водночас, за іншими даними, створення української редакції радіо «Визволення» лобіював член Амкомлібу, українець за походженням Михайло Терпак. Микола Француженко, один із «піонерів» радіо «Визволення», у 2004 році так згадував роль і місце Терпака у появі української редакції: «Пан Михайло Терпак був сам при радіомовленні ще дома (у США. – *Ред.*), належав до найвищої влади, так би мовити, яка організувала і опікувалася радіостанцією. Поїхав – знайшов редактора, пана Добрянського, який був прекрасним журналістом. Він знайшов дуже доброго редактора Ромашка» [28]. У структурі Амкомлібу Терпак працював з 1952 до

1964 року, після цього продовжив свою кар'єру в «Голосі Америки».

У 1954 році склад української редакції «укомплектували» з діячів української еміграції у різних країнах світу. Очолив підрозділ Микола Ковальський із Парижа (на той момент – діяч Українського національного державного союзу (УНДС) – основної партії Української національної ради (УНРади)), його заступниками стали Микола Степаненко з Нью-Йорка (Українська революційно-демократична партія (УРДС)), Михайло Добрянський із Лондона (також УНДС), Юрій Таркович (колишній «мельниківець», на момент призначення на радіо «Визволення» безпартійний) та Андрій (Василь) Ромашко (УРДП) із Німеччини.

«Є практично всі: ліві, праві, “золота середина” і безпартійні, – писала з нагоди заснування української редакції газета “Свобода”. – Осторонь стоять тільки прихильники ЗП ОУН і ЗП УГВР (закордонних представництв Організації українських націоналістів та Української головної визвольної ради. – *Ред.*)» [57].

Вихід в ефір першої української програми радіо «Визволення» відзначили на спеціальному прийомі у мюнхенському «Домі мистецтва». На зустріч зібралися не лише представники менеджменту радіо «Визволення» і співробітники української редакції, а й їхні колеги з інших підрозділів. «Головно теплими були привітання шефів білоруської, вірменської, туркестанської і азербайджанської редакцій. Всі національні редакції повідомили у своїх пересиланнях про початок українських радіопередач, а наші брати білоруси видали з цього приводу спеціальну радіовідозву» [57].

Окрім головного офісу в Мюнхені, українська редакція також мала бюро у Нью-Йорку. Водночас протягом тривалого часу – аж до 1992 року, коли у Києві з'явилося представництво Радіо Свобода – про події в Україні редакція дізнавалася опосередковано.

Тавруючи Радіо Свобода, радянська пропаганда любила називати співробітників корпорації зрадниками і звинувачувати у колабораціонізмі. На цьому моменті варто зупинитися, оскільки й донині багато хто, говорячи про історію Радіо Свобода, спекулює цими поняттями.

Джин Сосін у своїх мемуарах писав щодо ситуації в усіх мовних редакціях: «Попервах штат доводилося набирати з емігрантів у Західній Європі, і серед колишніх радянських громадян траплялися такі, які воювали на боці німців» [8]. Однак, як розповідав Сосін у своїй книжці, американське керівництво дуже ретельно перевіряло всіх співробітників радіо «Визволення». Підтвердження цьому він отримав зокрема від президента корпорації Гоуланда Сарджента. «Він підтвердив, що кілька осіб у Мюнхені співпрацювали з німцями, однак ще до вступу на посаду були перевірені спеціальною комісією від уряду США. Інакше кажучи, їхня співпраця з нацистськими окупантами була прощена, оскільки вони мали обирати: співпраця або смерть» [8, 185–186]. Підкреслимо, що Сосін тут розповідає про ситуацію загалом, а не про українську редакцію.

Категоричність керівництва корпорації підтверджують і деякі витяги з, хоч як це дивно, радянської преси. В одній зі статей «Радянської України», присвяченій «підривній діяльності» Радіо Свобода, міститься посилання на бесіду на початку 70-х кореспондента газети «Голос Родины» з речником Радіо Свобода Робертом Редліхом. На запитання радянського журналіста «Коли б вам було відомо, що у декого зі співробітників чорне минуле, що вони брали участь у злочинах, які здійснювалися на радянській землі в роки війни, як б ви зробили?» Редліх відповів: «Ці люди були б негайно звільнені» [46]. Радянська преса, щоправда, ставила цю відповідь під сумнів, підкріплюючи «викривальну» розповідь про радіо паплюженням біографії і самого Редліха.

Президент радіо Гоуланд Сарджент наполягав, що співробітники редакцій повинні максимально професійно працювати з інформацією, яку передають, бо, на його думку, радіо «Визволення» мало перетворитися на авторитетне, достовірне джерело інформації, а не на провідника антирадянської пропаганди. «Сарджент був переконаний, що радіостанція не повинна з волі американських пропагандистів займатися “сірими” і “чорними” справами для досягнення ближчих тактичних цілей. Він також був упевнений: радіо не можна перетворювати на рупор для мстивих і роздратованих емігрантів, які використовують ефір для пропаганди власних політичних програм, що може відлякати багатьох слухачів» [6, 32].

Перші українські передачі

Починаючи з 16 серпня 1954 року, українська редакція готувала щоденні 20-хвилинні випуски, які повторювалися 36 разів на добу. Окрім того, двічі на тиждень в ефір виходили годинні програми. Передачі починалися і закінчувалися виконанням гімну «Ще не вмерла Україна» – композицією, що асоціювалася не з радянськими буднями, а зі славетною історією й культурою України, обнадіювала рядками «Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці».

Історія, політика, економіка, блоки міжнародних новин – редакція прагнула порушити якомога більше тем. Були у перших передачах українського «Визволення» і репортаж із Всесоюзної сільськогосподарської виставки, і розповіді про угорського письменника Артура Кестлера, який побував в Україні у роки Великого голоду, про систему середньої і вищої освіти у радянській Україні, про знищення у 30-х роках представників української інтелігенції. У перші десятиліття робота радіо зосереджувалася на даних із моніторингу радянської і закордонної преси.

Серед пріоритетних тем редакції – трагедія Голодомору. Від найперших програм українська служба говорила про події початку 30-х років як про акцію, сплановану

саме проти українців. Перший ефір на цю тему мав назву «Голод як засіб політичної боротьби у Советському Союзі»: радіо «Визволення» розповідало про річницю горезвісного закону «про п'ять колосків». Про те, як радянська влада проводила «систематичне нищення селянства України», як прагнула «позбутися отого “українського питання”, що з ним не міг дати собі ради протягом трьох сторіч царський режим».

Багато уваги у редакції приділяли й літературі. Це були не лише рецензії на нові твори українських письменників, видані у СРСР чи за кордоном, а й безпосередні літературні читання у прямому ефірі (пізніше ця традиція поширилася зокрема й на самвидав). У перші роки роботи української редакції на хвилях «Визволення» прозвучали, наприклад, твори Юрія Клена («Попіл імперій», «Прокляті роки», «Україна»), Докії Гуменної («Діти Чумацького шляху»), Івана Багряного («Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Антон Біда – герой труда»).

Обираючи теми, українська редакція намагалася зважати на інтереси якомога різноманітнішої аудиторії. 11 вересня 1954 року, через майже місяць після початку мовлення, редакція зібрала прес-конференцію, на яку запросили діячів української еміграції у Німеччині. У своєму виступі Микола Ковальський сказав про те, що перед редакцією «з самого початку постало питання: до кого саме говорити на Україні?» Він зауважив, що редакція орієнтується не лише на безапеляційних прихильників тих ідей (позицій, точок зору), які озвучує радіо «Визволення», а й на всіх «партійних», «безпартійних», «бюрократів» і «старшин».

«Доволі важко приготувати таку програму, щоб була цікавою і рівночасно впливала на всі ці верстви нашого народу. З тієї причини українська редакція приготувала різні сектори радіомовлення в такий спосіб, щоб охопити всі верстви населення», – зазначав Ковальський [52]. Разом із колегами, казав редактор, вони намагалися «обережно розбивати» «готову синтезу», яку, за словами Ковальського, радянський громадянин одержував із державних засобів масової інформації.

На конференції, організованій у вересні 1954 року у Мюнхені, один із присутніх запитав у Миколи Ковальського, чи встановлено для нього і його колег якісь обмеження на теми, які може висвітлювати українська редакція радіо «Визволення». «Є два обмеження, – відповів Ковальський. – Не можна

викликати міжнаціональної ворожнечі і не можна давати заклики до повстання та явного спротиву, щоб не викликати непотрібні жертви українського населення».

Аналогічні настанови згадував у своїх мемуарах і Джин Сосін: «Наші диктори не мали права підбурювати слухачів до повстання проти кремлівських правителів. Найбільше, що ми могли сказати: “Коли настане вирішальна година”, але і в цьому випадку ми – проти “готових рецептів”, залишаючи народам Радянського Союзу можливість самостійно вирішувати, як діяти» [8, 18].

Ці згадані Ковальським і Сосіним обмеження (які стали каменем спотикання, як згадувалося, ще під час створення редакції) неодноразово спричиняли критику з боку різних еміграційних осередків. Один із провідних діячів ЗП УГВР Мирослав Прокоп у травні 1955 року писав, що на радіо «трудно говорити про українську державу, а навіть про боротьбу за національне визволення» [40]. Згадана газета «Свобода», тональність якої щодо радіо «Визволення» разюче змінилася ще протягом першого року існування українських програм, критикувала редакцію за те, що та нібито подає інформацію про події всередині Радянського Союзу під кутом, який суперечить «українським принципам», і, як вважало видання, вигідним росіянам. А в одному з випусків 1959 року у газеті взагалі написали: «Українська програма радіовисильні “Свобода” в Мюнхені не є українською і називатися такою не має ніякого права. Справі визволення уярмленого московським більшовизмом українського народу вона не допомагає, а гальмує її» [39].

У 1956 році українська редакція радіо «Визволення» випустила перший збірник матеріалів, які прозвучали у його ефірі за перші два роки існування. Редакція мотивувала публікацію збірника, насамперед, потребою донести свою справу до українців із еміграції. «Впродовж нашої праці ми встановили зв'язок із нашими земляками за “залізною заслоною” і маємо досить доказів, що наше слово доходить на Батьківщину і що там його слухають. Але українське громадянство на еміграції не має змоги слухати наші програми, тому ми хочемо бодай частинно знайомити його з характером і змістом нашої діяльності», – йдеться у передмові до збірника [15, 3].

Однак у появі цього видання була й інша причина – редакція хотіла дати відсіч вищезгаданим критикам. Працівники

українського відділу радіо «Визволення», ймовірно, пов'язували незадоволення еміграції зі своїм політичним минулим, яке, можливо, з позиції еміграційних осередків, накладало на них певний ідеологічний обов'язок. У передмові до першого збірника редакція нагадувала критикам, що частина її співробітників свого часу пішла працювати на новостворену американським комітетом радіостанцію саме за рекомендаціями виконавчого органу УНРади – «щоб у рамках існуючих можливостей дати наш скромний внесок для визволення України від її найстрашнішого ворога». «Наші ідеали і завдання ні в чому не різняться від ідеалів і завдань кожного українського патріота, де б він не був», – наголошували тоді в українській редакції.

Критика діячів УНРади, ймовірно, мала під собою і політичне підґрунтя: у 1955 році еміграційна преса писала про внутрішню кризу всередині цього основного органу Української Народної Республіки в екзилі. Критика полягала зокрема у тому, що Микола Ковальський та Михайло Добрянський – чільні співробітники радіо «Визволення» і на той момент ще члени Українського національного державного союзу – опинилися в опозиції до більшості цього самого УНДС, яка вимагала від виконавчого органу УНРади жорсткішої і радикальнішої позиції «у засадничих справах української закордонної політики». Закінчилося все тим, що УНДС просто виключив Ковальського і Добрянського зі свого складу. Приблизно у той самий час від активної діяльності в УНРаді відійшли ще кілька осіб, які також були задіяні у передачах радіо «Визволення». Серед них, наприклад, – Михайло Воскобійник, один із провідних членів Української революційно-демократичної партії, заступник її лідера Івана Багряного. Він надав перевагу роботі диктором і, зрештою, переїхав із Німеччини до США, де його робота на радіо «Визволення» тривала до 1964 року.

Перші роки діяльності Радіо Свобода, по суті, сформували той дискурс, в якому корпорація (і, зокрема, сама українська редакція) працювала щонайменше до першої половини 80-х років, – критика від еміграції, несприйняття у деяких політичних колах у Вашингтоні і прагнення радянського керівництва заглушити, дискредитувати і, зрештою, знищити радіо.

Перші два десятиліття діяльності Радіо Свобода контролювало Центральне розвідувальне управління США (ЦРУ). Ці зв'язки – тема, якою спекулюють і донині, тож, імовірно, варто пояснити, як усе було насправді.

Витяги зі звітності ЦРУ про діяльність Радіо Свобода можна знайти у деяких зовнішньополітичних документах США кінця 1960-х років – тобто тоді, коли про причетність цього управління до діяльності медіа-корпорації ще ніхто публічно не говорив. Із цих документів зокрема можна дізнатися, що ЦРУ почало надавати підтримку радіо «Визволення» ще у 1951 році, тобто за 2 роки до початку мовлення [7]. Під підтримкою зокрема варто розуміти те, що саме від ЦРУ «Амкомліб» отримував фінансування на радіостанцію (яке, своєю чергою, надходило до розвідувального управління за статтею щорічних секретних асигнувань Конгресу [8, 28]).

Про роботу на організацію, пов'язану з ЦРУ, від самого початку знали далеко не всі співробітники: Джин Сосін у своїх мемуарах пише, що у перший рік роботи на радіо «Визволення» він знав про такі чутки, однак, за його словами, ніхто з найвищого керівництва на прямі запитання про зв'язки

радіо з розвідкою не відповідав. Про те, що він «утаємничений», Сосіну у 1953 році повідомили безпосередньо в «Ам-комлібі».

Дослідники того періоду Радіо Свобода стверджують, що багато співробітників намагалися відмежуватися від впливу ЦРУ – настільки, наскільки це було можливо. Джеймс Крічлоу у своїй книзі згадує, як у 60-х роках корпорація зажадала дізнатися більше про обсяги своєї аудиторії і найняла для цього Макса Райліса – людину, яка зголосилася інтерв'ювати радянських громадян, які отримали від влади дозвіл на мандрівку за кордоном. «Для Макса безпека його респондентів була першочерговою... Він нічого не розповідав ЦРУ, бо не вірив, що там можуть захистити цих людей. Роками потому один із співробітників ЦРУ пожалівся мені: “Цей сучий син ніколи нам нічого не розповідав!”» [2, 107].

Американські співробітники, які, зрештою, описали досвід «раннього» Радіо Свобода у своїх мемуарах, сходяться на тому, що вплив ЦРУ на редакційну політику був мало відчутним зокрема завдяки першому президенту радіостанції Гоуленду Сардженту. Він очолював Радіо Свобода якраз у двадцятиріччя «протекторату» з боку розвідки і, згідно зі спогадами колишніх співробітників, завжди ставав на бік журналістів у випадках, коли ЦРУ мало якісь претензії до їхньої роботи.

Зокрема, Сіг Мікельсон писав, що Сарджент встановив «правила гри» у відносинах із ЦРУ ще коли заступав на посаду президента Радіо Свобода. «Він був сповнений рішучості: якщо він береться за цю роботу, він керуватиме організацією одноосібно. Він не збирався бути на других ролях так само, як і не збирався бути тим-ким-таємно-керує ЦРУ чи хтось із його агентів», – розповідав Мікельсон [6, 71]. З одного боку, саме завдяки зусиллям Гоуленда Сарджента «ЦРУ займалося своїми справами, радіо – своїми» [51]. З іншого – за даними і Мікельсона, і Сосіна, контроль розвідки за діяльністю редакцій і адміністрації був щоденним і безперервним: сам Сарджент мав серед своїх помічників співробітника ЦРУ, який інформував управління про перебіг роботи на Радіо Свобода.

Формально зв'язки радіостанції з ЦРУ тривали до 1973 року. Однак їхньому офіційному розірванню передували кілька дуже непростих для корпорації років.

У лютому 1967 року журнал *Ramparts* опублікував на своїх сторінках статтю про ймовірні зв'язки з ЦРУ Національної студентської асоціації. У матеріалі не було жодної згадки ani про Амкомліб, ani про Радіо Вільна Європа чи Радіо Свобода. Однак у статті йшлося про методи і канали неpubлічної співпраці ЦРУ з різними організаціями. Це спричинило значний розголос і привернуло увагу решти засобів інформації, які почали шукати інші приклади такої співпраці.

На статті про причетність ЦРУ до фінансування Радіо Вільна Європа і Радіо Свобода довго чекати не довелося: з перервою у кілька тижнів, наприкінці лютого – у березні, розповіді про це з'явилися у *Washington Post* і *Times*, а телеканал CBS зняв про це ціле розслідування. Ажіотаж, який виник довкола цієї теми, змусив президента США Ліндона Джонсона створити спеціальний комітет. Глава держави вимагав від нього пояснень і рекомендацій щодо виходу з ситуації, що склалася. Члени комітету (серед яких – зокрема й тодішній директор ЦРУ Річард Гелмс) зрештою визнають: існування Радіо Вільна Європа і Радіо Свобода під протекторатом розвідувального управління надалі неможливе.

Переповідаючи події тих років, Сіг Мікельсон стверджує, що ЦРУ не наполягало на збереженні старого формату існування радіокорпорацій, однак наголошувало, що радіо має працювати і надалі [6, 132]. Водночас яким буде майбутнє Радіо Вільна Європа і Радіо Свобода – і чи буде у них майбутнє взагалі – наприкінці 60-х років не знало навіть їхнє керівництво.

Окрім загальної потреби в реформуванні (з огляду на вердикт президентського комітету) до проблем радіо додалася також підвищена увага кількох впливових американських законодавців. У січні 1971 року сенатор-республіканець Кліффорд Кейс виступив із доповіддю, в якій засудив зв'язки Радіо Вільна Європа і Радіо Свобода з ЦРУ і запропонував такий формат існування корпорацій, за якого обидва радіо підпорядковувалися б Державному департаменту.

Попри повне несприйняття цього сценарію у РВЄ/РС, Кейс принаймні не заперечував потребу в існуванні радіостанцій – на відміну від сенатора-демократа Джеймса Фулбрайта. Він наполягав на закритті радіостанцій і робив усе для того, щоб скандал довкола РВЄ/РС завершився саме їхнім фіналом. Формально Фулбрайт, голова комітету у закордонних справах, мотивував свою позицію тим, що радіостанції нібито шкодять налагодженню відносин між США і СРСР. Неформально його активність у цьому питанні пов'язували з зусиллями зберегти вплив в американській політиці.

Боротьба за радіостанції тривала ще протягом двох років. Зрештою, чергова спеціальна комісія, яка перевіряла РВЄ/РС, у своєму звіті порекомендувала Білому дому зберегти обидві радіостанції. Комісія пропонувала Конгресу фінансувати їх через Раду з міжнародного мовлення. У 1973 році, після ухвалення відповідної постанови, залежність РВЄ/РС від Центрального розвідувального управління добігла кінця.

СРСР проти Радіо Свобода

Глушіння «ворожих голосів»

Заглушування передач Радіо Свобода тривало від дня першого ефіру у 1953 році аж до відмови Радянського Союзу від такої практики наприкінці 80-х. «Через десять хвилин після початку мовлення нас вже глушили, – писав Джин Сосін. – Ми так ніколи і не дізналися, чи чув нашу першу передачу хтось із наших симпатиків, однак нас точно слухав режим» [8, 13].

Систематичне глушіння іноземних радіостанцій Радянський Союз розпочав, за різними даними, у 40-х роках: тоді під «гарячу руку» потрапило радіо «Ватикан» [36]. У те ж десятиліття СРСР записало собі у вороги ще й «Голос Америки» та «Бі-Бі-Сі». До середини XX століття Радянський Союз озброївся потужною системою радіозахисту: майже дві тисячі передавачів працювали на придушення «ворожого» сигналу з-за кордону.

Із 1948 року такі дії радянської влади вже суперечили Загальній декларації прав людини, у статті 19 якої встановлювалося право на свободу переконань та їхнє вільне виявлення. Це право передбачало свободу «безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати

і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів». 14 грудня 1950 року Генеральна асамблея ООН навіть ухвалила резолюцію, яка засуджувала практику глушіння. Однак на практику радянського керівництва у цій сфері цей рекомендаційний документ суттєво не вплинув.

У довідці для керівництва Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) від 14 листопада 1957 року знаходимо дані з посиланням на КДБ, згідно з якими, на той момент на територію України пробивалися 96 «ворожих» радіостанцій. «Найбільше проникає ворожа радіопропаганда в західні і південні області республіки. Як правило, в сільській місцевості і більшості міст республіки ворожі радіостанції можна слухати без будь-яких перешкод на 20–40 хвилях» [60]. У ЦК КПУ наголошували, що Міністерство зв'язку УРСР «зовсім мало будує радіостанцій для забивки ворожих передач» (станом на 1957 рік на території України діяло 9 об'єктів місцевого захисту і 1 об'єкт далекого захисту) і що на будівництво технічних засобів для боротьби з «ворожою» радіопропагандою «відпускається дуже мало коштів» (1957 року для цього виділили 2 мільйони карбованців).

Автори довідки рекомендують посилити боротьбу з «ворожою» радіопропагандою – зокрема, шляхом зведення нових радіооб'єктів як місцевого, так і далекого захисту. У документі міститься і такий припис: «Дати вказівку редакторам республіканських газет, громадсько-політичних журналів, Комітету по радіомовленню і телебаченню при Раді міністрів УРСР більше готувати матеріалів, які викривали б ворожу пропаганду». Отже, «боротьба з антирадянським мовленням» полягала не лише у потужному технічному оснащенні – важливою була і контрпропаганда. Причому полягала вона як у «викривальних матеріалах», так і в оптимізації самого радянського радіомовлення.

Зокрема, у своєму листі на адресу ЦК КПУ від 26 липня 1960 року заступник міністра зв'язку А. Цівун звертає увагу на графік роботи таких радіостанцій, як «Свобода», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі», а також мовленнєвих служб Іспанії, Італії та Ватикану. Представник міністерства зв'язку пише, що ЦК КПРС має вжити заходів для посилення українського

мовлення (наприклад, А. Цівун вказує на необхідність «звільнення харківської радіостанції РВ-4 від передач ТАРС та іншого навантаження і передати її повністю в розпорядження українського мовлення») [63]. Окрім того, знаходимо документи, в яких ЦК КПРС висловлює незадоволення якістю передач республіканського та всесоюзного радіо у години, коли в ефір виходять іноземні радіостанції. Тут варто зробити уточнення: мова йде про постанову бюро обкому КПУ від 27 серпня 1960 року «Про заходи активної протидії ворожій радіопропаганді», в якій із посиланням на ЦК КПРС подано аналіз роботи республіканського і всесоюзного радіо у період призупинення глушіння «Голосу Америки» і «Бі-Бі-Сі» (глушіння Радіо Свобода тривало). Задля того, щоб «відвернути увагу слухачів від іноземних радіостанцій», наголошується на необхідності підвищити якість програм радянського мовлення [62].

У січні 1961 року ЦК КПРС ухвалює постанову «Про заходи з посилення боротьби з ворожою радіопропагандою». Радянський Союз вирішує посилити мережу радіозахисту і декларує намір створити при Мінзв'язку СРСР спеціальне управління. У наступні роки для досягнення прописаної у назві постанови мети Радянський Союз стрімко нарощує масштаби оснащення: зокрема, в українських документах 60-х років знаходимо згадки про функціонування цілої низки передавачів на кшталт «Пурги» чи «Сніжинки», які використовувалися не лише для радіомовлення чи зв'язку, а й для заглушування «ворожих голосів».

Окрема тема – радянські радіостанції встановлення перешкод (РПП, російською – «радиостанции постановки помех») дальнього захисту. Рімантас Плейкіс, колишній міністр зв'язку Литви, у своїй статті «Радіоцензура» наводить таблицю з 13 об'єктів дальнього радіозахисту, що існували у СРСР. Якщо позначити ці об'єкти на карті, то стає зрозуміло, що вони були розташовані фактично уздовж всього західного, східного і південного кордонів СРСР.

Серед згаданих РПП – зокрема об'єкти 810 і 811 – у місті Копани на Миколаївщині й у Красному на Львівщині. Їх ввели в дію постановою ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР за листопад 1968 року, якої, до слова, донині у відкритому доступі немає:

в архівах за той рік знаходимо лише вкладку, що постанова є таємною – згадка про неї є в матеріалах пізніших часів.

Ще один об'єкт, зайнятий свого часу у глушінні Радіо Свобода, – Броварський радіопередавальний центр на Київщині, введений в експлуатацію ще наприкінці 1936 року. Висновок, чого коштувала його робота, можна зробити щонайменше з листа керівництва Держкомітету зв'язку УРСР до прем'єр-міністра В. Масола за липень 1988 року. У листі міститься прохання відтермінувати заплановану на той момент реконструкцію радіовишки РВ-87 і зокрема йдеться: «Нині радіомовна станція Київського радіоцентру, розташована у Броварах, стоїть у центрі міста, її санітарно-захисна зона виходить за межі власної території і захоплює прилеглу житлову зону, що викликає численні скарги трудівників на перешкоди прийому телебачення, порушення санітарних норм і інші явища, спричинені впливом потужного електромагнітного поля на здоров'я людей» [59]. Під час реконструкції потужність РВ-87 планували збільшити вдвічі.

Чому важливими у темі глушіння Радіо Свобода є описи вищезгаданих технічних потужностей? Позаяк бували періоди, коли фактично всі вони працювали на створення перешкод для цієї конкретної радіостанції, а саме – коли СРСР зупиняв на якийсь час глушіння таких закордонних мовленевих служб, як «Голос Америки» чи «Бі-Бі-Сі».

«Все залежало від того, які відносини склалися між Кремлем і Заходом», – пояснював такий вибірковий підхід Джин Сосін [8, 13]. Зокрема, у 1986 році радянське керівництво вирішило зупинити заглушування низки радіостанцій – «Голосу Америки», «Бі-Бі-Сі», радіо «Пекін» і радіо «Корея».

«Радіостанції “Голос Америки” і “Бі-Бі-Сі” подають свої матеріали, як правило, тенденційно, з антирадянських позицій, намагаючись водночас дотримуватися об'єктивістського підходу до висвітлення подій і фактів міжнародного життя, політики, економіки і культури, – йшлося у листі до ЦК КПРС за підписом секретаря центрального комітету і голови КДБ. – Пропагандистські матеріали радіостанцій радіо “Пекін” і радіо “Корея” недружні щодо СРСР, але мало переконливі, їхнє подання здійснюється упереджено і примітивно» [36].

Водночас передачі РВЄ/РС у цьому документі названо такими, які «мають відверто антирадянський характер і рясніють злісним наклепом на радянську дійсність».

Джин Сосін стверджує, що «навіть коли глушили “Бі-Бі-Сі” і “Голос Америки”, 70 відсотків всієї потужності заглушування були спрямовані проти Радіо Вільна Європа і Радіо Свобода» [8, 201].

За даними звітів ЦРУ США, наприкінці 60-х років щорічні витрати СРСР на глушіння і пов’язані з ним операції («успішні лише ситуативно» [7]) сягали близько 150 мільйонів доларів, тоді як загальний бюджет Радіо Вільна Європа і Радіо Свобода у ті роки становив майже 35 мільйонів доларів. Основні витрати корпорації йшли на технічне оснащення, зокрема, на обслуговування передавачів на Тайвані і в Іспанії. «Ми скеровували сигнал в іоносферу з Західної Європи під таким кутом, щоб відбиті хвилі потрапляли точно у потрібний район Радянського Союзу. Заглушували ж нас за допомогою радіостанцій, які працювали на тих самих частотах (або близьких до них), що і ми. Сигнал, який генерували ці станції, мав бути потужнішим за той, що глушили», – розповідав Сосін [8, 14].

Для того, щоб «прорватися» до радянського слухача, інженери Радіо Свобода не лише послуговувалися складними технічними прийомами, а й подекуди вдавалися до простих хитрощів. Наприклад, із огляду на те, що заглушування не було автоматичним і за нього відповідали живі люди, їх намагалися заплутати. Оскільки оператори РПП слухали ефір переважно на початку і в середині години, інженери Радіо Свобода інколи запускали передачі з 2–3-хвилинним запізненням або робили паузи посеред програми. «Не чуючи “кореспондента” – закордонну радіостанцію, оператори не вмикали передавач до наступного прослуховування частоти. “Свобода”, яка поверталася в ефір після паузи, протягом якогось часу лунала без перешкод» [36].

Колишній політ’язень Василь Овсієнко згадує, що «ворожі голоси» було чути тим краще, чим далі від’їжджав від великого міста. «У березні 1977 року я вийшов на волю і повернувся у те ж таки рідне село Ставки на Житомирщині. Перше, що я зробив, – взяв великий мідний дріт, закинув його на грушу і під’єднав до цієї самої радіоли. І воно досить добре

приймало, – розповідає дисидент. – У великих містах то було проблематично: всюди стояли глушилки, які викидали величезну масу енергії в небо, тож майже нічого не чути було».

Заглушування «ворожих голосів» припинилося у 1988 році. 29 листопада технічні фахівці Радіо Свобода повідомили, що всі програми, які йдуть на Радянський Союз, звучать без перешкод. Тодішні співробітники радіостанції зізнаються, що загалом припускали, що радянське керівництво може відмовитися від практики глузування (зокрема і з огляду на декларовану політику гласності), але сам факт того, що це таки сталося, був для них несподіванкою.

Що конкретно вплинуло на таке рішення радянського керівництва, донині достеменно не відомо. Джин Сосін, наприклад, розповідає про приїзд до Москви у вересні 1988 року Стіва Форбса, який на той момент був головою Ради з міжнародного мовлення: у радянській столиці він брав участь у переговорах щодо міжнародної інформаційної політики. «Форбс порушив питання про глушіння радянською стороною, назвавши це порушенням міжнародного закону, і заявив, що це суперечить принципу гласності. Лише через кілька тижнів після цієї зустрічі глушіння Радіо Свобода, яке тривало 35 років, раптово припинилося» [8, 158].

Сам Михайло Горбачов заговорив про «перспективу» відмови від радіоперешкод... через тиждень після того, як глушіння припинилося – 7 грудня 1988 року (під час засідання сесії Генасамблеї ООН). Формальний документ – наказ міністра зв'язку СРСР «Про припинення з 30 листопада 1988 року глушіння іноземних радіостанцій, що мовлять на Радянський Союз» – було підписано 19 грудня.

Радіо Свобода у радянських засобах масової інформації

Радянський Союз вів боротьбу з Радіо Свобода одразу на кількох фронтах. Окрім колосальних витрат на глузування, протистояння тривало також на ідеологічному фронті, і тут радянське керівництво активно використовувало засоби масової інформації.

Радіо. У середині 50-х років на території УРСР можна було почути до 80 «ворожих» радіостанцій. Ця цифра – не перебільшення, її можна знайти в архівних документах ЦК Компартії України. Чим більше «голосів» пробивалося через «залізну завісу», тим прискіпливішою була увага партії до підконтрольних, радянських радіостанцій.

«Серйозні недоліки є в радіомовленні на закордон, – наголошували в партії у лютому 1958 року. – Редакція мовлення часто не дає належної відсічі ідеологічним диверсіям з боку української еміграційної буржуазно-націоналістичної пропаганди, не викриває наклепів та інсинуацій на адресу Радянської України, незадовільно здійснює контрпропаганду» [61].

«Належна відсіч» полягала не лише у «викриванні ворожої пропаганди» – документи зі звітністю про якість заглушування супроводжувалися рекомендаціями щодо роботи дикторів і редакторів. Як у КДБ, так і в Компартії переймалися тим, щоб радянське радіо, програмами якого займали ті хвили, на які пробивалися «ворожі голоси», слухали, а не просто вимикали приймач, коли одного дня раптом не знаходили там Радіо Свобода чи «Бі-Бі-Сі».

У постанові КПУ за серпень 1960 року міститься зауваження до органів радіомовлення щодо неналежного, на думку партії, виконання рішення ЦК КПРС про активнішу протидію «ворожій радіопропаганді». Зокрема йдеться про те, що у той час, коли закордонне радіо передає свої програми на СРСР, радянські радіостанції «часто транслюють слабкі програми, які не відвертають увагу радіослухачів від іноземних радіостанцій і не становлять інтересу для більшості населення» [62]. У документі вказано, що з 1 жовтня радянські радіостанції збільшать кількість програм у ранкові години, щоб «відвернути увагу слухачів від іноземних радіостанцій».

У документах того часу можна знайти і зауваження щодо манери ведення радіопрограм радянськими дикторами. Наприклад, у постанові за липень 1962 року бюро Станіславського (Івано-Франківського) обкому КПУ радить місцевим редакціям «широко використовувати специфічні для радіо форми і жанри пропаганди, в основу яких варто зібрати цікаві повчальні факти і яскраві приклади-розповіді про нові яви-

ща в житті, будувати передачі на основі безпосередньої, задушевної, дохідливої розмови зі слухачем».

Настанови про те, як поводитися перед мікрофоном, отримували і диктори Радіо Свобода. «Зі слухачами за “залізною завісою” треба було вміти розмовляти, – пояснює історик Радіо Свобода, журналіст російської редакції Іван Толстой. – Тому до мікрофона треба було запрошувати людей яскравих, які вміли говорити рельєфно і в справі» [50]. Ведення передач ретельно відпрацьовували: радянському слухачеві, який потайки, не зважаючи на подекуди нестерпні тріск і шипіння, вмикав радіо «Свобода», треба було запропонувати цікаві та якісні програми.

Преса. «Ворожі голоси» – цей вислів, уживаний нині переважно жартома, свого часу без лапок використовували як у партійній документації, так і в радянській пресі. «Носії воєнного психозу», «ворожа агентура», «центри контрреволюційної пропаганди» – такі характеристики західних радіостанцій підкріплювалися й візуально. І тут у пригоді ставали сатиричні видання.

Приміром, журнал «Перець», що виходив на українських теренах, свого часу ряснів карикатурами на Радіо Свобода, «Бі-Бі-Сі», «Голос Америки». Західні радіостанції зображали такими собі прислужниками «дядька Сема». Качки, собаки, іноді – чоловічки у коротких штанах, яких посадили перед мікрофоном, щоб ті, за версією радянської пропаганди, займалися «паплюженням» вістей із СРСР, неодмінно – з торбою з американськими грошима під боком.

Полюбляла преса й «одкровення» радянських громадян, які нібито повернулися до СРСР після перебування на Заході. Мова переважно йшла про вихідців із так званих таборів для переміщених осіб, які опинилися за кордоном (найчастіше – в ФРН) під час війни.

У лютому 1957 року «Радянська Україна» оприлюднила статтю-«сповідь» такого собі Івана Бисаги – за версією газети, колишнього військового дивізії СС-«Галичина», який повернувся до СРСР після 5 років перебування у Мюнхені. У статті під назвою «Продажні душі» герой детально, з прізвиськами, описував життя за кордоном «буржуазних націона-

лістів». Радіостанції «Свобода» і «Вільна Європа» фігурували у матеріалі як місце працевлаштування цих самих «буржуазних націоналістів» [10].

У цій статті побіжно згадується Галина Олійник – нібито колишня співробітниця радіо, яка у 1956 році повернулася з Мюнхена до Києва. Її розповідь з'явилася у грудні того року у газеті «Вечірній Київ» під красномовною назвою «Кубло шпигунів». Згідно зі спогадами жінки, вона працювала на радіостанції «Визволення» від першого дня заснування, однак після 3 років «нестерпної» праці повернулася до СРСР за сприяння радянського комітету «За повернення на батьківщину», який функціонував у Східному Берліні [35].

Серед «одкровень» Галини Олійник – твердження, нібито співробітники редакції у своїх програмах залякують інших емігрантів із таборів для переміщених осіб, наголошуючи на неможливості повернення їх до СРСР через загрозу їхньому життю. Сама ж Олійник закликає цих людей повернутися до Радянського Союзу, адже, за її словами, «шлях на батьківщину відкрито». «Не вірте підлим провокаторам. Всіх вас удома чекає робота, теплий прийом», – закликала вона.

Акцент у статтях про Радіо Свобода робився на «антирадянському» змісті програм, «темному минулому» співробітників та взаємовідносинах у колективі.

Художня література/кіно. Згадані вище «сповіді» лягли в основу деяких радянських літературних і кінотворів. Зокрема, у 1984 році на радянські екрани виходить художній фільм «Канкан в Англійському парку», який нібито розповідає про будні української редакції Радіо Свобода у Мюнхені. Головний герой фільму – радянський розвідник, який під прикриттям наймається на роботу в українську редакцію.

Фільм відзняли за мотивами повісті Ростислава Самбука «Гіркий дим». «Основне завдання повісті – показати справжнє обличчя шпигунів із Радіо Свобода, – йдеться у вступі від автора, – змалювати ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів – цих платних агентів розвідувальних служб імперіалістичних держав» [42]. Безпосередньо діяльність радіостанції відходить у повісті на другий план: Самбук зосереджується на своїх героях, їхніх взаємовідносинах. За твор-

чим задумом автора, кожен зі співробітників редакції мав якесь ганебне минуле, втікаючи від якого, зрештою, опинився на Радіо Свобода. Атмосфера недовіри, постійного контролю одне за одним, а також напруження головного героя, який, намагаючись не видати себе, аналізує кожне своє слово чи дію, справляють на читача гнітюче враження. Аналогічну атмосферу переносять на глядачів і автори екранізації.

«Гіркий дим», а, точніше, «Канкан в Англійському парку» – не єдина «розповідь» про Радіо Свобода, яка потрапила на радянські телеекрани. Однак якщо режисери цього кінофільму принаймні не приховували його художності, то, наприклад, автори стрічки «Радіодиверсанти» (1973) позиціонували її як документальну історію.

«Час зупинити не можна. Але на радіостанції “Свобода” намагаються це зробити, – з цих слів починається кінорозповідь про “радіо диверсантів”. – Тут намагаються зберегти напругу між народами і державами». Примітно, що цей кінофільм з’явився у 1973 році, коли у США якраз тривало обговорення майбутнього радіостанцій «Свобода» і «Вільна Європа» після того, як спершу низка ЗМІ, а потім і деякі сенатори заговорили про зв’язки радіостанцій із ЦРУ. Таким чином, у радянських пропагандистів з’явилося підґрунтя для ще більшого цькування Радіо Свобода. Тепер вони не обмежувалися посиланням на якісь таємні нібито джерела даних про будні радіостанції – у США тривав публічний процес, який давав інформацію не лише американським, а й радянським медіа.

«Дітища Холодної війни», «диверсійно-пропагандистські центри», «залишки темних сил» – ось епітети, якими оповідач у «Радіодиверсантах» описує діяльність радіостанцій «Свобода» і «Вільна Європа». Свою «страшилку» він завершує нагадуванням, що «час зупинити не можна», підсумовуючи таким чином розповідь про те, як західні радіостанції нібито спекулюють на біполярності світу.

Партійна і наукова література. Тут мова йде про видання відділу пропаганди й агітації КПУ, а також праці підрозділів Академії наук УРСР. До першої категорії можна віднести, наприклад, видані у Львові у 1988 році «Методичні матеріали

з проблем атеїстичної контрпропаганди». Радіо Свобода потрапило під «обстріл» критиків через те, що давало платформу для духовенства в еміграції. «Наполегливо розповсюджуються наклепницькі твердження про “переслідування” і “гоніння” віруючих і духовенства, знищення релігійних об’єднань, відсутність свободи совісті і т. п.», – зазначалося у цьому виданні «на допомогу пропагандистам, лекторам-атеїстам» [30, 40]. У партії також звинувачували західні радіостанції у нібито спотворенні реальної картини взаємовідносин церкви і держави в СРСР і спростовували тезу про те, що за радянського режиму втілення свободи совісті стало практично неможливим.

Серед прикладів другої категорії – праця М. Варварцева «Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму» (1974). На титульній сторінці книжки – напис «Академія наук Української РСР, Інститут історії». Один із розділів видання присвячено «радіоканалам ідеологічної диверсії» – «Голосу Америки», Радіо Свобода, радіослужбам із Канади, Італії.

Варварцев викладає хронологію заснування Радіо Свобода й окремо зупиняється на українській редакції, відштовхуючись від зв’язків, які мали співробітники відділу з осередками української еміграції у Мюнхені. «Буржуазні націоналісти використовують мікрофони “Свободи” для антирадянської пропаганди, маскуючи свою ворожість до комунізму розмовами про “демократію”» [12, 58].

Автор також по-своєму тлумачить позитивні згадки про роботу Радіо Свобода в американській пресі. «Як зазначив журнал *Newsweek*, співробітники “Свободи” – “емігранти-інтелектуали і журналісти” – збирають матеріали, що служать неоціненним джерелом інформації про Східну Європу для західних кореспондентів, науковців та офіційних осіб» [12, 59]. Таку роботу радіостанції Варварцев називає не інакше, як поєднанням «наклепницької пропаганди» з «широкою агентурною діяльністю».

Вища освіта. Про діяльність Радіо Свобода згадували у своїх спецкурсах і деякі викладачі майбутніх журналістів. На початку 80-х років на тоді ще факультеті журналістики Київ-

ського національного університету імені Тараса Шевченка викладали курс «Критика теорії і практики буржуазної журналістики». Його автор – професор Михайло Скуленко – на прикладі Радіо Свобода розповідав про пропагандистські методи, якими послуговувалася радіостанція. Посилання на роботу західних радіостанцій знаходимо і в наукових працях М. Скуленка, зокрема – книзі «Переконливий вплив публіцистики» [44]. У незалежній Україні цю працю було перевидано і доповнено [45]. Зміст передач західних радіостанцій у своїх працях Михайло Скуленко використовував як приклад для теоретичного матеріалу.

Немедійні методи боротьби

СРСР, як і інші держави, на які мовили західні радіостанції, не обмежувалися цькуванням Радіо Свобода і Радіо Вільна Європа у ЗМІ – до боротьби з «ворожим голосом» залучали і службу безпеки. За ті 40 років, доки в історії радіостанцій існував СРСР і його союзники, співробітники радіо пережили і зникнення колег, і агентів під прикриттям, і навіть теракт.

Восени 1954 року за загадкових обставин загинули двоє співробітників Радіо Свобода. Спершу, у вересні, у річці поблизу Мюнхена знайшли тіло білоруського письменника Леоніда Карася. А через два місяці задушеним у власній квартирі знайшли керівника азербайджанської редакції Абдурахмана Фаталібейлі. В обох випадках участь радянських спецслужб не підтверджено, однак ті колишні співробітники корпорації, які описують ці випадки у своїх мемуарах, розглядають смерті Карася і Фаталібейлі як перші спроби Кремля дати відсіч західним радіостанціям [8, 33].

Водночас ці випадки хоч і лякали співробітників радіостанції (особливо у перші роки, коли навіть не було зрозуміло, чи виправданий ризик, на який вони йшли, а саме – чи чують Радіо Свобода радянські громадяни), вони все ж були поодинокими. Найчастіше КДБ тиснув на Радіо Свобода через родини його журналістів. Багаторічний «голос» Радіо Свобода Галина Мовчан (поза ефіром – Евеліна Гвань), відповідаючи в одному зі своїх інтерв'ю на запитання про те,

чому для роботи в ефірі вирішила взяти псевдонім, зазначила: «Цього вимагали обставини режиму, який тоді існував в Україні. У Новоград-Волинському заручниками лишалися мої батьки, моя рідня. Ви думаєте, для них все це минуло так просто? Чи їх не викликали, не пропонували співпрацю? Мовляв, це ж у ваших інтересах приносити нам листи, які надходять від вашої родички в Америці, інформувати нас про все, що вам відомо про неї, про її життя там» [54].

За словами Леоніда Махліса, колишнього директора російської редакції, саме через родичів найчастіше відбувалися і спроби «вербування» співробітників Радіо Свобода. «Першим кроком були “вербувальні” листи від родичів чи близьких знайомих. Родичі повідомляли, що мають змогу виїхати за кордон, і домовлялися про зустріч. У потрібний момент до родинного торжества приєднувався інший учасник туристичної групи, який і викладав суть справи. Траплялося, що ділову частину доручали і безпосередньо родичу» [29].

Леонід Махліс пише, що участь КДБ у житті Радіо Свобода активізувалася з початку 70-х років, коли на Захід «ринув потік емігрантів так званої третьої хвилі». Керівництво корпорації, пояснював Махліс, було зацікавлене в тому, щоб поспілкуватися з цими донедавна радянськими громадянами, імовірними слухачами Радіо Свобода. Так само адміністрація розглядала можливість оновлення штату, оскільки «донині кадрова політика була у відомому сенсі безпорадною, затиснутою у прокрустове ложе умов, що історично склалися». Чи міг КДБ за цих умов лишатися осторонь?

«У 1972 році на Радіо Свобода з'явився високий голомозий чоловік на ім'я Юрій Марін, – переповідає Леонід Махліс одну з “агентурних” історій. – За 5 років до цього, під час роботи перекладачем в одному з радянських представництв у Нью-Йорку, Марін попросив у США політичного притулку. За час роботи диктором на Радіо Свобода Марін встиг небагато: одружився на ізраїльтянці, емігрантці з Грузії, влаштував декілька гучних п'яток, під час яких захоплено клацав фотоапаратом “Київ”.

Марін загадково зник в останній день свого медового місяця. Через два дні дружина отримала телеграму з Будапешта: “Не намагайся мене розшукати. Настав час мені повер-

нутися на батьківщину до моєї родини. Зайди на радіо й отримай мою зарплатню за останній місяць”. Незабаром у радянських газетах почали з’являтися “викривальні” статті про “підривну діяльність Радіо Свобода” за підписом Маріна, у яких Джеймса Бонда-багатоженця представляли як відважного розвідника, який мало не з ризиком для життя виконав небезпечне завдання» [29].

У 1981 році опоненти РВЄ/РС пішли значно далі. Ввечері у суботу, 21 лютого, в Англійському парку в Мюнхені, де розташовувався офіс корпорації, пролунав потужний вибух. Вибухнуло авто, припарковане біля однієї зі стін будівлі. Як пізніше з’ясують, в автомобілі було близько 15 кілограмів вибухівки, яку терористи отримали від румунської служби держбезпеки.

Теракт організувала і скоїла група екстремістів під проводом венесуельця на прізвище Карлос Шакал. За деякими даними, після звіту своїх поплічників про успішне проведення операції, Карлос вирушив до Бухареста, де прийняв привітання від румунської розвідки.

Внаслідок вибуху було поранено четверо співробітників РВЄ/РС (які на той момент уже були об’єднані в одну радіостанцію), майже повністю зруйновано приміщення чехословацької, російської і грузинської редакцій. Невелика кількість потерпілих пов’язана з тим, що в будівлі на момент вибуху було близько 30 осіб.

Загальні збитки перевищили 2 мільйони доларів. За даними Річарда Каммінса, колишнього шефа безпеки корпорації, справу так належно і не розслідували, більшість із причетних до вибуху пізніше потрапили за ґрати за обвинуваченнями у скоєнні інших злочинів [4].

Існує версія, згідно з якою режим Чаушеску був не єдиним зацікавленим (і, відповідно, причетним) до теракту в лютому 1981 року. Колишній генерал зовнішньої розвідки КДБ Олег Калугін, який наприкінці 80-х перейшов на бік політики гласності й пізніше неодноразово свідчив у судах проти колишніх радянських агентів-розвідників, у своїй автобіографії пише про причетність до вибуху і спецслужб СРСР.

За словами Калугіна, вибух задумувався як «шумний пропагандистський захід», мета якого – змусити жителів Мюнхе-

на вимагати від влади відмовити радіостанціям в оренді приміщення. Колишній генерал розповів, що операцію навмисно планували на пізній вечір – щоб було якомога менше жертв: «Про те, що операція проведена, я дізнався під час перебування у Ленінграді. Про жертв чи які-небудь пошкодження не йшлося. Очевидно, все відбулося згідно з планом» [20].

Можливо, керівництво корпорації розуміло «шумний пропагандистський» характер цього теракту. Співробітники радіостанцій продовжили роботу в штатному режимі. Глен Фергюсон, тодішній президента РВЄ/РС, у зверненні до підлеглих наступного дня після вибуху зазначив: «Четверо наших працівників поранені, будівля зазнала руйнувань. Але Радіо Вільна Європа /Радіо Свобода і далі буде почуте» [4].

Радіо Свобода у боротьбі за Україну

Самвидав

У 1965 році стало відомо про початок арештів молодих представників української інтелігенції. Звістки про це Радіо Свобода підхопило одразу. Окрім поточних гірких новин про чергові затримання, суди і заслання, на найближчі два десятиліття радіо стало одним із небагатьох засобів інформації, які передавали самвидав.

Матеріали самвидаву, які радіостанція отримувала з різних куточків СРСР, у середині 60-х років почав передруковувати і зберігати дослідницький відділ Радіо Свобода. У 1968 році він уперше видав бюлетень самвидаву. Його задумували для внутрішнього користування – дисидентська тема у ті роки була популярною у всіх без винятку мовних редакціях, тож була потреба якимось чином комплектувати самвидавні матеріали і ознайомлювати з ними співробітників. Однак згодом адміністрація Радіо Свобода побачила сенс у тому, щоб поширювати бюлетень самвидаву і за межі редакцій.

На початку 1970 року формується окремий відділ, відповідальний за копіювання, зберігання і поширення самвидаву. Його колекція стрімко зростає: вже до кінця 1970 року

вона налічувала до півтисячі документів. Із 1971 року «Матеріали самвидаву» (таку назву зрештою дістав бюлетень Радіо Свобода, в якому публікували різні непідцензурні тексти) виходив майже регулярно – щороку від 40 до 50 випусків.

Окрім «Матеріалів самвидаву», протягом 70-х років Радіо Свобода видало 30 томів «Збірки документів самвидаву» (а це – близько 3 тисяч текстів). Окрім внутрішнього користування, ці примірники (як і «Матеріали самвидаву») надсилали і до кількох дослідницьких центрів у Європі та США, які мали право відтворювати ці документи.

Колекцію самвидаву, зібрану Радіо Свобода, вважають найбільшою у світі. Спеціальний відділ проіснував у корпорації до 1992 року, з 1994 року всі зібрані його співробітниками матеріали зберігаються в «Архіві відкритого суспільства», що функціонує на базі приватного Центральноєвропейського університету (Будапешт, Угорщина).

Серед українськомовних матеріалів, зібраних свого часу спецвідділом Радіо Свобода, – документи і твори українських культурних і політичних діячів, починаючи з 1960 року.

Одним із перших таких самвидавних творів, які потрапили в ефір Радіо Свобода, став «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби. Написана у 1965 році, ця праця стала своєрідним меморандумом покоління «шістдесятників» і мала неабиякий вплив на їхні долі (зокрема й тому, що була визнана антирадянським твором, поширення чи навіть читання якого загрожувало в'язницею).

У 1969 році Радіо Свобода передає «Лист творчої молоді Дніпропетровська», в якому підписанти засудили розпочате в УРСР цькування Олеся Гончара і політику русифікації у школах Придніпров'я. За звернення, яке фактично стало поштовхом до дисидентського руху на Дніпропетровщині, один із його авторів, Іван Сокульський, потрапив до таборів.

Звучали у радіоефірі «Свободи» і витяги зі ще однієї фундаментальної праці українського «шістдесятництва» – збірки «Лихо з розуму», в якій її автор В'ячеслав Чорновіл зібрав матеріали про першу хвилю арештів української інтелігенції. Василь Овсієнко, один із діячів українського дисидентського руху, вважає, що саме збірка «Лихо з розуму» «вивела український рух на світові обшири: світ дізнався про Україну, яка

бореться, і став їй допомагати – через висилання Радіо Свобода, протести демократичної громадськості Заходу, офіційні запити політиків, які були названі владою СРСР “втручанням у внутрішні справи”» [65].

Опосередкована співпраця В’ячеслава Чорновола з Радіо Свобода продовжилася в контексті «Українського вісника» – часопису, заснованого безпосередньо майбутнім відомим політиком і зосередженого саме на висвітленні життя «шістдесятництва». У доповідній записці на адресу Центрального комітету КПУ КДБ УРСР називає «Український вісник» спробою «внести організований початок у питання поширення документів самвидаву» [13]. За даними того-таки КДБ, найактивніше зміст вісника передавало саме Радіо Свобода.

«Невелике поширення друкованого тексту “Українського вісника” у республіці не виключає, що видавці його, усвідомлюючи антирадянський характер журналу, намагаються уникнути провалів під час його поширення і для цього вступили у змову з одностумцями за кордоном, за допомогою яких доводять зміст “Вісника” через радіостанції, що ведуть ворожі трансляції на Радянський Союз», – доповідали з цього приводу у КДБ. Радіо Свобода передавало зміст часопису дослівно, влаштовуючи читання кожного чергового випуску у своїх передачах.

Ця «співпраця» перервалася у 1972 році, під час другої хвилі арештів, коли В’ячеслав Чорновіл разом із кількома десятками своїх одностумців опинився на лаві підсудних.

Улітку 1971 року ЦК КПРС і ЦК КПУ ухвалюють постанови «Про заходи протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», які фактично санкціонували другу хвилю арештів. 20 січня 1972 року КДБ у доповідній записці звітує ЦК КПУ про свої «успіхи» за перші півроку дії постанови.

Зокрема, згадуючи про «Український вісник», автори доповідної записки пишуть, що КДБ «вживає активних заходів з розшуку видавців “Вісника” і запобігання їхньої ворожої діяльності. За фактом поширення “Вісника” порушено кримінальну справу» [13].

«Понад 100 найменувань документів самвидаву різними нелегальними каналами переправлено за кордон, де вони опубліковані націоналістичними видавництвами, їхній зміст

систематично використовується у передачах антирадянських радіостанцій», – доповідали у КДБ.

«З метою недопуску отримання іноземцями тенденційної інформації про ситуацію в Україні й обмеження їхніх можливостей з поширення матеріалів відверто ворожого й морально розбещувального характеру вжито заходів із попередження і локалізації їхніх контактів із політично нестійкими особами», – інформували в КДБ у січні 1972 року.

Серед «політично нестійких осіб» у 1972 році опинився і Євген Сверстюк. Автор славнозвісного «Собору у риштованні» зазвучав на Радіо Свобода ще у 1970 році, коли якраз з'явився його есей-відгук на роман Олеса Гончара. «Я був дуже часто повторюваний на Радіо Свобода. Інколи бувало, що включиш приймач, і, хоч воно і заглушувалося, чути. І знов натрапляєш на себе – сьогодні, завтра, післязавтра», – згадає Євген Сверстюк. За його словами, той факт, що твір передали «ворожі голоси», був, з одного боку, очікуваним і приємним. Але з іншого, каже Сверстюк, будь-який автор добре розумів, що якщо про його працю розповідають західні радіостанції, то про цю працю знають уже і в КДБ.

Звучання Євгена Сверстюка на Радіо Свобода потрапило, зрештою, у матеріали його кримінальної справи, порушеної за «популярною» на той момент статтею про антирадянську агітацію і пропаганду.

За даними з каталогу самвидаву Радіо Свобода, у різні роки українська редакція оприлюднила витяги з позацензурних текстів Василя Стуса, Івана Дзюби, Івана Кандиби, Левка Лук'яненка, Івана Світличного, Надії Світличної, Святослава Караванського, Михайла Брайчевського, Євгена Сверстюка, Василя Овсієнка, В'ячеслава Чорновола, Ніни Строкатої, Алли Горської, Ірини Калинець, Михайла Гориня, Івана Геля, Валентина Мороза, Раїси Мороз, Опанаса Заливахи, Михайла Осадчого та ін. «Кого б ви не назвали, ми всіх читали», – пригадує Евеліна Гвань.

Справи «шістдесятників»

Періодичні масові арешти представників української інтелігенції означали для Радіо Свобода те, що свою роботу вар-

то зосереджувати не лише на оприлюдненні дисидентських творів – увага до праці «шістдесятників» апіорі означала увагу і до їхньої долі. Особливо коли життя цих людей із відносно вільного перетворювалося на виживання в ув'язненні.

Так, часто згадка про того чи того «шістдесятника» в ефірі Радіо Свобода означала для нього арешт або щонайменше багато запитань із боку КДБ. Але і КДБ мало свої страхи, і витік інформації про події всередині радянських республік, особливо про масові утиски письменників, громадських діячів, не додавав упевненості органам держбезпеки у їхніх діях. Оприлюднене на західному радіо подекуди змушувало радянську владу охолодити свій репресивний запал.

«Жодна акція протесту – в тому числі страйки, тривалі голодування – не досягала позитивного результату, якщо протестувальників не підтримували закордонні правозахисні організації чи зарубіжні політики, якщо про них не говорили закордонні радіостанції», – вважає Василь Овсієнко [33].

Цю думку підтверджують і слова поетеси, учасниці дисидентського руху Ірини Калинець. Згадуючи про голодування у в'язниці Василя Стуса, в одній із задокументованих розповідей вона наголосила, як багато означала для справи Стуса підтримка його протесту провідними правозахисниками (зокрема й Андрієм Сахаровим) й іноземними журналістами. «Про нього (голодування. – *Ред.*) говорило Радіо Свобода, тому воно було результативним, – казала Ірина Калинець. – А якщо про акцію протесту не вдавалося повідомити на Захід – то вона, як правило, не була успішною» [34].

Микола Кульчинський, розповідаючи про свій арешт у 1970-х, в одному з інтерв'ю згадував, який вплив мав на перебіг його справи той факт, що про його процес дізналися на Заході. За словами Кульчинського, якби не увага західних радіостанцій, то за відмову «щиросердно зізнатися» його неодмінно катували б. «Але про нас (фігурантом справи був також Іван Сокульський. – *Ред.*) відразу передало Радіо Свобода, “Голос Америки”. Влада налякалася і поводитися з нами обережно» [24].

Микола Кульчинський також розповів про випадок, коли двом в'язням, засудженим за кримінальні злочини, на «зоні» зрізали шкіру, на якій було витатуйовано «Раб СРСР». «Я один місяць працював санітаром, робив перев'язку цим

хлопцям і вони розповіли цю історію. Я переповів брату, він запустив у самвидав й інформація потрапила на “Свободу”», – згадував Кульчинський. Ця історія, точніше, її ефект, мав продовження: боячись, що Кульчинський знову може зробити розголос якомусь із фактів тюремного життя, пенітенціарії майже без заперечень зголосилися на переведення його з бердянської колонії на рідну Дніпропетровщину.

Не меншу роль відіграло радіо у житті Раїси Мороз: Радіо Свобода стало одним із тих західних джерел, з якого вона дізналася... про видворення з країни її чоловіка, «шістдесятника» Валентина Мороза. У 1979 році Мороз опинився серед п'яти політв'язнів, яких СРСР «обмінював» на двох радянських громадян, колишніх службовців ООН, засуджених у США за обвинуваченням у шпигунстві. «Їх не хотіли лишити напризволяще. Бо тоді хто захоче бути шпигуном?» – пригадувала дружина політв'язня [34].

«30 квітня, то була субота, дзвонить мені рано-вранці Надя Лук'яненко з Чернігова. Будить мене і каже: “Раю, вставай, ти що, спиш?” Я кажу: “А що?” – “Та ж Валентин уже в Нью-Йорку! Всі радіостанції про це трублять!” Я як включила – то справді, і глушилки не допомагали. Всі радіостанції як один: Бі-Бі-Сі, “Голос Америки”, “Свобода” – всі говорили про те саме, що п'ять політв'язнів звільнили за двох радянських шпигунів. Отак я довідалася», – розповідала Раїса Мороз.

Радянська преса інтерпретувала інтерес Радіо Свобода до політичних в'язів по-своєму. Газета «Радянська Україна» писала, що радіостанція «вигадала так звану “демократичну опозицію”, якій давалися підступні інструкції і директиви» [46]. Які директиви і яким чином їх могли отримувати люди, котрі змінювали одне ув'язнення на друге, видання не уточнювало. Зате розповідало: «Ореолом “мучеників” оповиті в передачах “Свободи” так звані “дисиденти”, які були засуджені радянським судом за злочини, передбачені Кримінальним кодексом».

Релігійні програми в ефірі Радіо Свобода

Релігійні теми, що їх не надто шанували в радянських засобах інформації, в ефірі української редакції Радіо Свобода

звучали від найперших років її діяльності. Під час знищення церков, гоніння священиків і утисків вірян саме західні радіостанції повідомляли про інше, фактично катакомбне життя церкви, і нагадували про слово Боже, яке – попри всі заходи – для радянської влади лишалося недосяжним.

Говорячи про релігію, Радіо Свобода враховувало історичні реалії, в яких змушена була виживати українська церква. Найчастіше у програмах мова йшла про долю УАПЦ й УГКЦ – з огляду на утиски, яких вони зазнавали. Починаючи з середини 60-х років, багато матеріалів щодо репресій проти церкви потрапляли на Захід у вигляді самвидаву. Дещо надходило безпосередньо з в'язниць і таборів, де, крім письменників, учених та інших представників не зручної для радянської влади інтелігенції, було багато і священнослужителів. Дещо вдавалося дізнатися від українських священиків, які змогли виїхати за кордон (зокрема, з Радянського Союзу виїхала значна частина священиків УАПЦ), дещо – з радянських засобів інформації, які подекуди (а особливо – з початку 80-х років) приділяли увагу релігійним питанням.

У 1970-х роках активізувався підпільний рух за відновлення статусу Української греко-католицької церкви, яка внаслідок не визнаного Ватиканом «Львівського собору» 1946 року фактично опинилася поза законом. У 1972–1973 роках Радіо Свобода повідомляє про численні звернення католицьких священиків і вірян до радянського уряду з проханням щонайменше не порушувати їхнє право на свободу релігії. Ці прохання однак залишилися непочутими.

Значну увагу приділяло радіо діяльності Папи Римського Івана Павла II, який іще на початку свого понтифікату заявив про підтримку Української греко-католицької церкви. Зокрема, у березні 1979 року, всупереч донині неконфліктним відносинам Ватикану з СРСР, Папа надіслав листа предстоятелю УГКЦ Йосипу Сліпому, в якому – на противагу підсумкам згаданого «Львівського собору» – наголосив на актуальності Брестської унії. Понтифік також звернувся до радянського уряду з закликом шанувати права людини, передбачені Загальною декларацією прав людини 1948 року.

Особливо критичною щодо утисків церкви українська редакція була у 1980-х роках, коли радянська влада, з одного

боку, не приховувала підтримку Російської православної церкви, а з іншого – продовжувала переслідування українських священників. Зокрема, у листопаді 1984 року КДБ зайнявся членами «Ініціативної групи захисту прав віруючих і церкви в Україні». У ніч на 12 листопада заарештовано голову ініціативної групи Василя Кобрини. Через кілька місяців, у лютому 1985 року, затримано ще одного лідера цього об'єднання Йосипа Терелю, автора бюлетеня «Хроніка католицької церкви в Україні». Першому дали 3 роки таборів загального режиму, другому – 7 років ув'язнення і 5 років заслання. І це – у рік, коли Горбачов на весь СРСР заявляв про необхідність змін.

12 листопада 1985 року Радіо Свобода повідомило про арешт греко-католицького священника Михайла Виницького. Йому інкримінували дармоїдство, хоча сама ж влада належно не оформила йому прописку після попереднього терміну, 3 років таборів і 5 років заслання. Розповідь про Виницького на Радіо Свобода підготували на основі згаданого бюлетеня «Хроніки католицької церкви в Україні», який, попри ув'язнення Терелі, і далі поширювали.

На XXVII з'їзді КПРС у 1986 році Михайло Горбачов нібито пообіцяв викорінювати релігійну нетерпимість, однак суттєво ці обіцянки на ситуацію не вплинули. 8 серпня 1987 року Радіо Свобода передає звернення Степана Хмари до патріарха Російської православної церкви Пімена, в якому колишній політв'язень просить його виступити на захист Української греко-католицької церкви. РПЦ, на думку Хмари, мала б подати клопотання до уряду СРСР про відновлення легального статусу УГКЦ. «Хоч вжито всіх заходів, щоб знищити Українську католицьку церкву, вона за тяжких умов катакомбної церкви живе і працює, виконуючи свою християнську місію. І це факт. Проблема існує. Раніше або пізніше доведеться її вирішити».

Ця проблема загострилася у 1988 році, на який припала тисячолітня річниця хрещення Русі. Відзначити цю подію, «що зробила внесок в історію цивілізації й у розвиток європейської та світової культури» [49], СРСР закликали у ЮНЕСКО. Радянська влада, яка була прохолодна до всього, пов'язаного з релігією, раптом призначає урочистості. У пресі починають

говорити про «колиску християнства», цитують звернення обраних релігійних громад до радянського керівництва з проханням вирішити їхні нагальні проблеми.

І того ж року, у березні, Радіо Свобода оприлюднює відкритий лист священика УГКЦ Петра Зеленюка до генсекретаря СРСР Михайла Горбачова, у якому священнослужитель просить припинити переслідування католицьких священиків. «Кому заважає УКЦ? – запитував Петро Зеленюк. – Хіба не ганьба для держави, що в час наприкінці 20-го століття нас піддають цькуванню, утискам, позбавляють одного з найосновніших людських прав – права на віросповідання?»

«Знаменно, – веде далі священик, – що всі ці утиски і цькування українських католиків відбуваються в ювілейний рік – у рік тисячоліття християнства в Україні, що його святкує з підтримки уряду Російська православна церква, а не християнський світ України».

У рік тисячоліття хрещення Русі в ефірі українського Радіо Свобода звучав цикл програм під назвою «Тисячоліття християнства». Автор циклу – відомий письменник Аркадій Львов, виходець із Одеси, який у 1976 році переїхав до Нью-Йорка. Підготовлені ним програми, як видно з їхнього змісту, мали на меті не лише викласти хронологію подій, що передували зародженню християнства у Київській Русі. Говорячи про шлях, який держава пройшла до цієї віри, автор показує цікаву і непросту історію Русі, її багату культуру. Поїздки до Константинополя княгині Ольги, духовні пошуки її онука, князя Володимира, історичні обставини, що спонукали до хрещення Русі, – розповіді Аркадія Львова в ефірі Радіо Свобода зaledве можна назвати суто релігійним циклом. Ця суміш історії, релігієзнавства і культурології давала повне уявлення про те, чому Київська Русь, яка під кінець X століття набула кордонів імперії, вирішила скріпити свою могутність новою вірою.

Окрема розповідь – релігійна програма, що звучала в ефірі Радіо Свобода щонеділі. Півгодинний ефір вміщав один-два матеріали кореспондентів (нові релігієзнавчі дослідження, витяги зі статей богословів у західній пресі тощо), витяги з проповідей священиків – представників різних конфесій. У рубриках «Християнство – що це таке?», «Малий ключ до Біблії» зі слухачами обговорювали ключові світо-

глядні питання. Звучали в недільному ефірі й записи богослужінь із різних храмів, зокрема тих, де молилася українська громада за кордоном.

У радянський період релігійна тематика в ефірі української програми Радіо Свобода, без перебільшення, відображала стан справ із духовністю в УРСР – республіці, де, до слова, було зосереджено найвищий відсоток релігійних громад у СРСР. Чим більшим був тиск на церкву (незалежно від конфесії), тим частіше про релігію говорили в ефірі Радіо Свобода. Значущість цієї тематики в ефірі не варто применшувати: як і сюжети про долі політв'язнів, несправедливі суди, ігнорування радянською владою національного питання, тема релігійної свободи вписувалася в обов'язок редакції неухильно обстоювати права людини.

«За права людини, за права нації»

На початку 80-х українську редакцію Радіо Свобода очолив Анатоль Камінський – публіцист, відомий політичний і громадський діяч. З його ініціативи в ефірі радіо з'явилася нова рубрика під назвою «За права людини, за права нації».

«Цей блок включав не лише дисидентські матеріали, – пригадує Камінський. – Ми також висували певну проекцію того, що я назвав би громадянським суспільством – свобода людини, цивільні і політичні права громадянина тощо».

Фактично нова рубрика об'єднала в собі всі теми, пов'язані з дисидентством. У 80-ті роки програма української редакції Радіо Свобода тривала дві години і складалася з двох частин. Рубрика «За права людини, за права нації» існувала в обох.

Найчастіше тексти сюди готували Надія Світлична і Григорій Панчук. Репортажі створювали переважно на основі самвидаву, який потрапляв за кордон, а також моніторингу радянських засобів інформації, в яких подекуди з'являлися потрібні дані. У рубриці зачитували звернення політв'язнів, розповідали про їхні долі, цитували витяги з документів КДБ про старіші політичні справи (дещо у другій половині 80-х вже було доступне).

Особливістю рубрики «За права людини, за права нації» було те, що в ефірі Радіо Свобода вона стала своєрідним містком між періодом дисидентства і кінцем 80-х років, коли в Україні почали активно діяти різноманітні громадсько-політичні об'єднання. «Самвидав закінчився тоді, коли всі політичні в'язні були звільнені, за часів Горбачова, – розповідає Григорій Панчук. – Тоді ми вже мали майже безпосередні зв'язки з Чорноволом, із Горинем». Те, що почалося як «шістдесятництво», у 80-х дало паростки активної суспільної діяльності, що вже наприкінці десятиліття визначить за свою основну мету незалежну Україну.

Громадсько-політичні процеси в УРСР

Відлік активної громадсько-політичної діяльності доби перебудови фактично розпочався в Україні ще за 10 років до того, як ЦК КПРС очолив Михайло Горбачов. У листопаді 1976 року формується Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська група, УГГ). Активна діяльність її учасників, з одного боку, дасть поштовх для чергової хвилі арештів, а з іншого – закладе основу для громадсько-політичного руху в добу гласності.

Від дня заснування УГГ Радіо Свобода намагалося всіляко підтримувати її діяльність. «Радіо Свобода передавало усі документи, звернення», – пригадує колишній дисидент, політичний і громадський діяч Богдан Горинь. Коли у 1977 році почалися арешти членів УГГ, українська редакція висвітлювала всі процеси, наголошуючи, що радянський суд судить тих, хто обстоює права людини, прописані у Загальній декларації прав людини 1948 року і визнані у більшості держав світу.

Із 1980 року у Нью-Йорку закордонне представництво УГГ видавало бюлетень «Вісник репресій в Україні». Його зміст також звучав в ефірі Радіо Свобода, найчастіше – з вуст Надії Світличної, безпосереднього редактора цього бюлетеня і водночас співробітниці нью-йоркського бюро Радіо Свобода. Огляд бюлетеня полягав в інформуванні слухачів про найсвіжіші політичні арешти в різних регіонах України.

Усередині 80-х років влада СРСР на чолі з Михайлом Горбачовим заявила про початок реформ. Декларувалася потреба демократизації суспільства. Під час виступу на XXVII з'їзді КПРС Горбачов наголосив на необхідності посилити роль громадських організацій, профспілок, «розширити гласність», дотримуватися прав і свобод громадянина. «Поглиблення цих прав і свобод, зміцнення їхніх гарантій партія і держава розглядають як свій найперший обов'язок», – зазначив радянський очільник [16].

Через два місяці після з'їзду керівництву СРСР доведеться пройти тест на щирість обіцянок про гласність і «розкручування гайок» – 26 квітня 1986 року вибухне четвертий блок Чорнобильської АЕС. Через замовчування трагедії для радянського керівництва цей іспит завершиться провалом. А для радянського суспільства – стане поштовхом для критики всієї системи.

Чорнобильська катастрофа. 28 квітня 1986 року Радіо Свобода стало першим засобом інформації, який повідомив про аварію на ЧАЕС. «Ворожий голос», заглушуваний у СРСР, заявив про трагедію раніше, ніж це зробили радянські ЗМІ.

«На другий день після того, як це сталося, ми вже передавали інструкції, як поводитися в тій обстановці, як запобігати далі радіації, яку дієту мати, як поводитися з овочами, фруктами і таке інше», – згадує тодішній директор української редакції Анатоль Камінський. Для всієї радіостанції аварія у Чорнобилі стала проблемою номер один. Крім того, один зі співробітників редакції, Орест Власов, у ті дні займався суто чорнобильською тематикою. Серед першочергових завдань був пошук якнайточнішої інформації про вибух, експертів, здатних дати поради у цій надзвичайній ситуації.

«Ми відразу почали працювати, – розповідає про той період Евеліна Гвань. – Знайшли людей, які знають, що робити у таких випадках, як рятуватися, почали шукати професорів. Григорій Панчук знайшов лікарів, які давали поради. Це була робота дуже інтенсивна, ніхто з редакції не казав, що треба йти додому, сиділи майже цілодобово».

На Радіо Свобода ця робота кипіла тоді, коли жоден із радянських засобів інформації ще не наважився повідомити

про реальний масштаб небезпеки. 29 квітня газета «Радянська Україна» обмежилася короткою заміткою про факт аварії і те, що «вживаються заходи для ліквідації наслідків». «Перші ознаки того, що в Україні трапилося щось жахливе, що її спіткало якесь лихо, можна було побачити у київських школах, – переповідало згодом Радіо Свобода свідчення очевидця, що потрапили за кордон. – Буквально за два дні до першотравневих свят зі шкіл зникли діти високопоставлених батьків». Жодна всесоюзна радіостанція, газета чи телеканал не застерегли громадян від участі у першотравневих демонстраціях, не пояснили, що таке радіація і як вона може загрожувати життю. Лише тоді, коли масштаб катастрофи вже не можна було замовчувати, в СРСР почали пояснювати, що відбулося. Однак пояснення, ймовірно, були не такими, яких очікували громадяни.

«Поразку радянської ядерної політики намагалися видати за моральну перемогу, – йшлося у свідченнях очевидців, які Радіо Свобода цитувало у програмі до річниці аварії, 26 квітня 1987 року. – Почали галасувати про новий тип героїзму радянських людей. Почали переконувати світ і самих себе, що радянська людина сильніша за атом». Чорнобильська катастрофа, деталі й наслідки якої влада розповідати не поспішала, спричинила не просто паніку – вона поставила під сумнів спроможність радянської системи належно працювати.

Тема Чорнобиля звучала в передачах Радіо Свобода майже щотижня протягом усього 1986 року: крім повідомлень у радянських засобах інформації, виступів керівництва СРСР із цього приводу, кореспонденти розповідали про реакцію Заходу на події на ЧАЕС – моніторили статті у закордонній пресі, переповідали результати перших наукових досліджень, зміст перших видань, присвячених катастрофі.

Саме після аварії на ЧАЕС в ефірі Радіо Свобода почали приділяти більше уваги темі охорони навколишнього середовища. Це було продиктовано, зокрема, і зростанням громадської активності в СРСР через проблеми, пов'язані з екологією. Водночас у другій половині 80-х у громадському і політичному житті Радянського Союзу назрівали і глобальніші зміни.

Політичний рух в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років

Прізвища багатьох учасників політичного руху другої половини 80-х років були знайомі слухачам Радіо Свобода не один рік. Щоправда, якщо раніше вони фігурували в ефірі переважно як політичні в'язні радянських таборів або діячі підпільного правозахисного руху, то тепер як громадські і політичні лідери вони заявляли про свої плани на теперішнє і майбутнє України.

У 1987 році в СРСР поступово почали звільняти політичних в'язнів (зокрема вийшли на волю Мирослав Маринович, Данило Шумук). Того ж року було сформовано Українську ініціативну групу за звільнення в'язнів сумління, члени якої (зокрема – Михайло Горинь і Іван Гель) зосередилися на зверненнях до уряду УРСР із вимогою звільнити всіх українців, які, попри декларований владою шлях демократизації, досі перебували в ув'язненні за політичними статтями. Всі ці справи, звернення правозахисників лунали в ефірі Радіо Свобода. Окрім сюжетів, присвячених конкретній людині чи документу, Надія Світлична регулярно робила оглядові матеріали «Про українських політичних в'язнів», у яких наводила дані про тих, хто перебував за ґратами.

Серед гучних справ того року – звільнення з ув'язнення дисидента, лікаря-психіатра Анатолія Корягіна. У 1981 році він потрапив до тюрми за те, що публічно заявив про психіатричні репресії в СРСР, тобто використання психіатричного лікування проти здорових, але політично не зручних людей. Після звільнення й виїзду за кордон західні засоби інформації, зокрема – й Радіо Свобода, цитували заяви і статті Корягіна майже дослівно, зіставляючи реальність радянської каральної машини з обіцянками нового керівництва СРСР.

У 1987 році В'ячеслав Чорновіл відновив видання «Українського вісника». У серпні на сторінках часопису з'являється відкритий лист Чорновола до Михайла Горбачова, в якому колишній політв'язень зокрема вимагав розширення прав радянських республік, заявляв про фіктивний характер державності неросійських народів у складі СРСР і наголошував, що

якщо радянське керівництво не вирішуватиме ці проблеми, на нього чекає зростання опору. Зміст листа – одного з ключових опозиційних документів того періоду – читали в ефірі Радіо Свобода у рубриці «За права людини, за права нації».

Увагу авторів цієї рубрики у той період було звернено на процеси у республіках Балтії, виступи кримських татар, які вимагали повернення на батьківщину.

У грудні 1987 року в записці КДБ УРСР до Володимира Щербицького йшлося про те, що у низці передач західних радіостанцій «містяться підбурювальні заклики до письменників очолити рух за “відродження національно-культурної автономії”, проведення “офіційної українізації”». «Не завжди обґрунтовані і виважені висловлювання окремих письменників, зокрема, про стан української мови і культури, екології, “білі плями” в історії, репресії й інші питання супротивники інтерпретують як доказ наявності опозиційних настроїв у середовищі творчої інтелігенції», – пишуть автори документа [66, 77–78]. У КДБ посиляються на «понад 60 передач, у яких із націоналістичних позицій коментувалися різні аспекти виступів літераторів І. Драча, Д. Павличка, В. Дрозда, Р. Лубківського, С. Плачинди, А. Підсухи та інших».

У 1987 році у Києві формується Український культурологічний клуб (УКК), що став однією з перших незалежних громадських організацій часів перебудови. Звернення УКК, як і зміст його засідань, переповідали в ефірі Радіо Свобода. Голова ради УКК, дисидент Сергій Набока через кілька років стане одним із кореспондентів радіо у Києві.

У 1988 році УКК, як і низка інших громадських об'єднань, у повному складі входить до Української Гельсінської спілки (УГС) – громадсько-політичної і правозахисної організації, заснованої у липні того ж року членами Української Гельсінської групи. Головою УГС обирають багаторічного політв'язня Левка Лук'яненка, який на той момент іще перебуває у засланні в Росії.

«Українська Гельсінська спілка вважає за необхідне визначити основним напрямком своєї діяльності захист національних прав, насамперед, право націй на самовизначення», – «Декларацію принципів» УГС, підготовлену В'ячеславом Чорноволом, братами Михайлом і Богданом Горинями, циту-

ють в ефірі української редакції Радіо Свобода. УГС виступала за відновлення української державності, за нову Конституцію і визнання у ній української мови державною. Текст декларації не був сукупністю радикальних гасел: наприклад, члени УГС не вимагали ліквідації СРСР, мова йшла про перетворення його на конфедерацію. У липні 1990 року деякі програмні положення цього документа лягли в основу Декларації про державний суверенітет України.

У 1988 році УГС стала опозиційним об'єднанням номер один в усій УРСР. Спілка мала свою політичну програму (згадана «Декларація принципів»), представництва у різних регіонах, вона стала орієнтиром для багатьох дрібніших громадсько-політичних об'єднань. Про всі найактуальніші звернення УГС, усі організовані нею масові заходи розповідали в ефірі Радіо Свобода.

«Запам'ятався один із великих мітингів у Львові, записаний на диктофон, – згадує Богдан Горинь, тодішній очільник Львівської організації УГС. – У той час у Львові перебували як туристи українці з Німеччини, які перед від'їздом мали зі мною зустріч. Я передав через них касету з записом мітингу для вручення Галі Горбач. Через два дні слухачі Радіо Свобода почули автентичні виступи братів Горинів, Чорновола та інших».

У листопаді 1988 року Радіо Свобода повідомляло про багатотисячну демонстрацію у Києві, організовану асоціацією «Зелений світ» – ще одним об'єднанням, діяльність якого привертала увагу радіостанції. Асоціація сформувалася як громадська альтернатива Державному комітету з питань охорони навколишнього середовища, репутація якого після аварії на ЧАЕС була мінімальною.

У лютому 1989 року у газеті «Літературна Україна» оприлюднено проект програми «Народного руху за перебудову». Після кількох місяців обговорень на установчих конференціях, у вересні на з'їзді у Києві «Рух» офіційно сформовано. На рівні з УГС «Народний рух України за перебудову» розпочинає активну громадську діяльність.

«З моменту, коли була проголошена програма “Народного руху”, ми робили все, щоб якнайбільше її поширити», – згадує колишній директор української редакції Радіо Свобода

да Анатоль Камінський. Замітки про діяльність «Руху» з'являються у блоці «За права людини, за права нації». «Живий ланцюг» до Дня злуки, акції «рухівців» на Запоріжжі та Дніпропетровщині до 500-річчя формування запорозького козацтва – про всі масові заходи, організовані «Рухом», знали слухачі Радіо Свобода.

Лише за два роки, з 1987 до 1989-го, в Україні утворилося понад 125 громадсько-політичних товариств, клубів, груп та об'єднань [64, 8]. «Тоді вже все це вирішувалося, куди Україна має йти, якою вона має бути, – розповідав про кінець 80-х – початок 90-х тодішній директор української редакції Радіо Свобода Богдан Нагайло. – Ми могли лише допомагати тому інформацією». За словами Нагайла, українська редакція у ті роки намагалася давати слово всім сторонам громадського і політичного процесу.

Проголошення незалежності України

Богдан Горинь, розповідаючи про вплив Радіо Свобода на громадські та політичні процеси в Україні наприкінці 80-х, зазначив, що завдяки радіостанції національно-визвольний рух «набирав обертів, міцнів, а з ним росла надія на розпад СРСР, на можливість відновлення української незалежної держави». Богдан Нагайло стверджував, що у розпаді СРСР Радіо Свобода відіграло свою роль: «Ми не були просто собі якоюсь радіостанцією – ми були ключовим альтернативним голосом». Водночас із кінця 80-х, коли в Україні набули впливу різноманітні громадсько-політичні об'єднання, до проголошення незалежності України у політичному житті в СРСР сталися суттєві трансформації, які, вірогідно, мали вплив і на доленосний для України серпень 1991 року.

У березні 1990 року Радіо Свобода висвітлює перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР. Попри чинну ще на той момент монополію Компартії, так званий Демократичний блок, у який об'єдналися представники опозиційних сил, здобув у парламенті чверть місць. Зрештою, зусиллями депутатів «Народної Ради» (в яку у Верховній Раді об'єдналися депутати-опозиціонери) 16 липня 1990 року парламент УРСР

ухвалює Декларацію про державний суверенітет України, зміст якої цитуватимуть у програмах Радіо Свобода.

Тоді ж, у 1990 році, Верховна Рада СРСР вносить зміни до Конституції, якими зокрема скасовує однопартійність у Радянському Союзі. Низка великих громадсько-політичних об'єднань на своїх з'їздах ухвалюють рішення про перетворення на партії.

Зокрема, у квітні Радіо Свобода повідомило про з'їзд Української Гельсінської спілки, на якому учасники проголосували за перетворення об'єднання на Українську республіканську партію. Того ж року формуються Об'єднана соціал-демократична партія України, Українська християнсько-демократична партія та інші.

У жовтні 1990 року українська редакція Радіо Свобода відстежувала другий з'їзд «Народного руху України». Головою «Руху» обрали Івана Драча, заступниками – Михайла Гориня й Олександра Лавриновича, затверджено склад центрального проводу, за мету визначено досягнення незалежності України.

На з'їзді був присутній тодішній директор української редакції Радіо Свобода Богдан Нагайло. Це була перша поїздка в СРСР керівництва української редакції. Розмови Богдан Нагайло тоді вів не лише з представниками громадськості: зокрема, було записано інтерв'ю з головою Верховної Ради УРСР Леонідом Кравчуком.

Всього у 1990–1991 роках в Україні сформувалося близько 20 політичних партій. У грудні 1990 року навіть виникла «Партія демократичного відродження України». Основу цього політичного об'єднання склали діячі так званої «Демократичної платформи» – течії всередині Компартії, що утворилася з ліберально налаштованих комуністів.

Водночас, попри партійний плюралізм, говорити про повноцінне дотримання прав людини в СРСР на початку 90-х було зарано. У листопаді 1990 року за обвинуваченням у побитті співробітника міліції за грати посадили опозиційного народного депутата Степана Хмару.

У березні 1991 року під час перебування у Лук'янівському СІЗО Степан Хмара передав звернення для преси, в якому наголосив, що вважає порушену проти нього справу сфабри-

кованою і політичною, і виступив із різкою критикою опозиційної парламентської «Народної Ради», яка, як він вважав, не відреагувала належно на його арешт. Лист цей містив напис: «Звертаюся до Радіо Свобода з проханням передати цю заяву в ефір у найближчих пересиланнях, оскільки це є в наш час єдиний засіб довести її зміст до широких кіл громадськості України».

У березні 1991 року в СРСР провели референдум, на який винесли таке запитання: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою будуть гарантовані права і свободи будь-якої національності?». Радикальне крило української парламентської опозиції виступало проти цього референдуму, однак він усе одно відбувся, більшість радянських громадян відповіла на поставлене запитання ствердно.

Пошуки компромісу щодо оновленого формату функціонування СРСР тривали. Зрештою, після переговорів між Михайлом Горбачовим і керівниками дев'яти союзних республік на 20 серпня запланували підписання нового союзного договору. Однак його зірвала спроба державного заколоту.

Під час диктатури Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС) 18–21 серпня Радіо Свобода стало одним із ключових засобів інформації, які у ті дні подавали максимально повну інформацію. Найбільші радянські ЗМІ тоді не наважилися виступити проти заколотників, а діяльність низки найпопулярніших радянських газет і радіостанцій у ті дні взагалі заборонили. На Радіо Свобода як іноземний засіб інформації ніякі заборони не поширювалися. Низка кореспондентів російської редакції працювала безпосередньо на місці події у Москві, а за ситуацією в Києві у той час стежили позаштатні журналісти української редакції, слухачів вдавалося тримати у курсі фактично безперервно.

Однак зусилля заколотників провалилися. В Україні наслідками того удару, якого по Компартії завдали члени ДКНС, скористалася парламентська опозиція. На 24 серпня Верховна Рада України скликала позачергову сесію.

«Я уявляв, що максимальне, до чого може дійти, – це питання про заборону Компартії, – пригадував той день тодішній очільник української редакції Радіо Свобода Богдан На-

гайло. – Але ніхто з нас не очікував, що виникне питання про незалежність!» [43].

Акт проголошення незалежності України, винесений на голосування з ініціативи В'ячеслава Чорновола, підтримали 346 депутатів із 450. У звістку про це в українській редакції у Мюнхені повірили не одразу. За словами Богдана Нагайла, лише після того, як Світлана Рябошапка у Києві приклала телефонну слухавку до телевізора, по якому транслювалося засідання Верховної Ради, і він на власні вуха почув, що депутати голосують за незалежність України, про це вирішили повідомити в ефірі.

«Я пішов до тієї “будки”, в якій уже засвітилася лампочка, і написав від руки: “За попередніми даними, Верховна Рада України щойно проголосила незалежність України. Подальші інформації слухайте в чергових передачах”, – розповідав Богдан Нагайло. – Василь Дарчук, що сидів у кабінці й мав начитати текст, здивовано подивився на мене й покрутив пальцем біля скроні. Ми якийсь час сперечалися на жестах, але він таки прочитав це. Тоді ми випередили всіх – і ТАРС, і Reuters, і AP».

Зміст Акта проголошення незалежності України 1 грудня підтримали учасники Всеукраїнського референдуму. Того ж дня громадяни вибрали першого президента незалежної України.

Радіо Свобода в Україні

Перші кореспонденти в Україні

Події в Україні під час перебудови загострили потребу української редакції Радіо Свобода мати кореспондентів на місцях. Донині єдиним джерелом інформації «з місця» були безпосередні учасники подій доби «шістдесятництва», пізніше – правозахисного руху, ще згодом – руху за українську незалежність. Хтось готував самвидав, хтось мав налагоджені «канали», через які на Захід потрапляли позацензурні тексти, з кимось зв'язувалися по телефону і просили надиктувати найсвіжіше звернення того чи того громадського об'єднання. Але це були не самодостатні журналістські тексти: для співробітників редакції у Мюнхені ці матеріали були лише додатковим джерелом інформації, для підготовки замітки чи репортажу їх іще треба було опрацювати.

Тому керівництво редакції замислилося над пошуком в Україні журналістів, які могли б (попри загрози, які на той момент іще існували в СРСР) передавати до Мюнхена актуальну інформацію. «У Києві тоді була групка, яка гуртувалася довкола Сергія Набоки в УГС, вони погодилися стати нашим корпунктом», – згадує тодішній директор

української редакції Радіо Свобода Богдан Нагайло. Крім Набоки, мова йшла також про Світлану Рябошапку й Леоніда Мілявського. «Режим роботи у нас був дуже простий, з іншого боку – дуже складний, – пригадувала Світлана Рябошапка. – Тому що ці тексти писалися на приватній квартирі, і потім звичайним телефоном до нас додзвонювалися з Мюнхена, і звичайним телефоном це все розповідалося» [27].

«Було кілька випадків, що просто відрубався телефонний зв'язок, – розповідає Світлана Рябошапка. – Була постійна напруга, що ти не встигнеш все сказати у цей телефон, що тебе просто зараз відключать від того Мюнхена». Окрім прямого контакту з Мюнхеном, був іще один варіант передати репортаж – у телефонній розмові з Москвою, де працював іще один позаштатний кореспондент Радіо Свобода Анатолій Доценко.

Серед журналістів, які розпочали співпрацю з українською редакцією Радіо Свобода на початку 90-х, – зокрема і Віталій Портников, який працює з радіостанцією і донині. Окрім того, роботу на радіо тоді почала і Ганна Герман. «Очевидно, що треба було ще й у Львові когось мати, бо там був найбільш динамічний центр, там були Чорновіл із Горинем, – пригадує тодішній директор редакції Богдан Нагайло. – Чорновіл і Горинь тоді запропонували мені взяти журналістку Ганну Стеців».

Співпраця з кореспондентами в Україні значно підвищила оперативність редакції: якщо раніше про ту чи ту подію переповідали з затримкою подекуди у два-три дні, з 1989 року завдяки зусиллям позаштатників в Україні швидкість подання інформації в ефір залежала хіба що від того, як швидко вдасться зв'язатися з кореспондентами і змонтувати після бесіди їхній репортаж.

Ефективність такої співпраці була очевидною, тож тоді, на початку 90-х, на радіостанції вже замислювалися про потребу мати в Україні не лише позаштатних співробітників, а й повноцінне бюро. Реальністю такі плани стали у 1992 році.

Бюро у Києві

Розпад СРСР, проголошення незалежності України поставив корпорацію РВС/РС перед запитанням: чи означають

такі глобальні зміни, що робота Радіо Свобода, яке мовило на Радянський Союз, уже неактуальна? Чи виконало воно свою місію?

Роман Купчинський, який очолив українську редакцію восени 1991 року, пізніше пов'язав розгубленість американської адміністрації радіо з тим, що ніхто насправді не очікував розвалу СРСР, тому і не знав, як діяти, коли це зрештою сталося. «Коли б ти когось в 87–88 році сказав, що СРСР перестане існувати мирно без війни, без жертв, то тебе посадили б у психлікарню», – казав Купчинський [27].

Водночас сам він наполягав на тому, що метою радіо ніколи не було визволення України чи будь-якої іншої республіки СРСР. «Ми нікого не визволяли, ми просто творили інформаційну базу для визволення», – заявляв тодішній директор. Після проголошення незалежності України завданням Радіо Свобода, вважав Купчинський, стало «будівництво» нації. Втілення цієї місії було б малоефективним без кореспондентського пункту в Україні – тим паче, що політична атмосфера на початку 90-х сприяла такому кроку.

Про заснування бюро у Києві говорив іще попередник Романа Купчинського Богдан Нагайло. Під час своєї поїздки до української столиці у жовтні 1990 року Нагайло порушив питання відкриття корпункту в розмові з тодішнім головою Верховної Ради УРСР Леонідом Кравчуком, який зголосився дати Радіо Свобода інтерв'ю. Про результати бесіди Богдан Нагайло повідомив 25 жовтня 1990 року з трибуни другого з'їзду Народного руху України.

«Леонід Кравчук наприкінці нашої розмови сказав, що не має нічого проти – і, можливо, навіть вважає, що у сучасних умовах це було б добре, – щоб Радіо Свобода мало в Україні своє бюро, – зазначив Богдан Нагайло. – Якщо це здійсниться, то не треба буде вночі будити Івана Федоровича (Драча. – *Ред.*), чи Яворівського, чи інших, щоб вас повідомляли про те, що відбувається на нашій Батьківщині».

Ідея відкриття київського бюро почала втілюватися через рік після цього виступу, коли на посаді директора української редакції Богдана Нагайла змінив Роман Купчинський. Під час свого першого візиту в Україну навесні 1991 року, ще до того, як став директором, Купчинський познайомився з заступни-

ком головного редактора агентства «Укрінформ» Іваном Сайком. Через півроку у телефонній розмові Купчинський розповів Сайкові, що Радіо Свобода має намір відкривати бюро у Києві.

«Я йому кажу (це був не жарт, на повному серйозі): у нас пуста зала, де колись відбувалися комуністичні збори, – згадує Іван Сайко. – Він каже: “О! Так це – те, що треба”». Восени 1991 року Купчинський вдруге приїхав до Києва, цього разу – домовлятися про бюро.

14 листопада директор української редакції Радіо Свобода Роман Купчинський і директор агентства «Укрінформ» Володимир Бурлай підписали «Протокол про наміри співробітництва». Згідно з умовами документа, сторони домовилися обмінюватися інформацією, що надходила, з одного боку, від кореспондентів агентства і, з іншого, – з джерел Радіо Свобода за кордоном. «Влада абсолютно спокійно поставилася до того в той час. Не було ніякого спротиву», – згадував Роман Купчинський.

Київський кореспондентський пункт Радіо Свобода відкрили 3 червня 1992 року. На урочистостях із цієї нагоди головував тодішній голова Ради з міжнародного мовлення Стів Форбс.

Корпункт донедавна «ворожого голосу» Радіо Свобода у Києві розташовувався на вулиці Леніна (нині – Богдана Хмельницького). Так почалася робота Радіо Свобода в Україні. Першим керівником київського бюро став Андрій Гайдамаха.

Багаторічний працівник української редакції Григорій Панчук, описуючи події того часу, сказав, що завдяки відкриттю бюро у Києві радіостанція «Свобода» «нарешті дійшла свого апогею в налагодженні безпосереднього контакту з населенням України».

Як набрали перший штат київського бюро Радіо Свобода? За словами одного з перших його співробітників, журналіста Андрія Дерепи, «кістяк» сформувався з постійних кореспондентів незалежного інформаційного агентства «Республіка», заснованого Сергієм Набокою. Більшість із цих людей – і Набока, і Дерепи, і Світлана Рябошапка, й Леонід Мілявський – працювали з Радіо Свобода ще з 1989 року, а у 1992 році продовжили роботу вже безпосередньо у складі но-

воствореного київського бюро. «Фактично десь півроку-рік всі кадри постачалися з інформаційного агентства “Республіка”», – згадує Андрій Дерепка.

За його словами, станом на початок 90-х у київському бюро працювали близько 15 осіб. Серед основних вимог до журналістів київського бюро була оперативність. Робота кореспондентів Радіо Свобода в Києві в перші роки діяльності бюро полягала у підготовці інформаційних повідомлень, які передавали до Мюнхена. Вже у першій половині дня їх треба було швидко підготувати, озвучити і передати у центральний офіс (оскільки у той час працювали з плівкою, організувати процес було справою клопіткою). Тоді кореспонденти у Києві займалися переважно новинами і репортажами. Радійні передачі вони почнуть готувати дещо пізніше.

Ближче на Схід

У 1995 році Радіо Свобода переїжджає з Мюнхена до Праги. «В основному, це було питання скорочення нашого бюджету в Вашингтоні, – пояснював переїзд Роман Купчинський. – Конгрес вважав, що “холодна війна” закінчена і що треба скорочувати, взагалі закривати Радіо Свобода і Радіо Вільна Європа» [27]. Щоб вижити в рамках нового бюджету, за словами Купчинського, треба було виїхати з Мюнхена, оскільки базування там корпорації коштувало у нових умовах задорого. Паралельно корпорація була змушена відмовитися від бюро у Нью-Йорку, Парижі, Лондоні.

Вибір на користь Праги зробили після запрошення президента Чехії Вацлава Гавела: він запропонував корпорації оселитися у будівлі, де до 1992 року працював парламент Чехословаччини. «У 1993 році президент Гавел надіслав листа президенту Клінтону і запросив радіостанції у Прагу», – розповідав колишній президент РВЄ/РС Кевін Клоуз [5].

Сам Вацлав Гавел називав своє рішення відповіддю на той внесок, який радіостанції Радіо Вільна Європа і Радіо Свобода зробили під час «холодної війни». «Для мене це було великим задоволенням, вітати РВЄ/РС у Празі, – казав Гавел. – Я сподіваюся, що у цьому світі, постмодерному і неста-

більшому, радіо і далі виконуватиме свою місію – захищатиме права людини, громадянські свободи і людську гідність» [1].

З огляду на рішення американського уряду про скорочення бюджету (а мова йшла про урізання на дві третини), пропозиція Гавела фактично врятувала РВЄ/РС від закриття. У такій зміні географії був і певний символізм. «Було очевидно, що ми мали рухатися у напрямку Сходу. І тут – це запрошення», – згадував Кевін Клоуз.

Урочистості з нагоди переїзду відбулися 8 вересня 1995 року. У цій будівлі колишнього парламенту в центрі Праги редакції працювали до лютого 2009 року: після терактів 11 вересня 2001 року у Нью-Йорку адміністрація РВЄ/РС погодилася переїхати із центру чеської столиці, де інфраструктура не гарантувала належного рівня безпеки.

Від початку 90-х, після зміни мапи світу, зміни назріли і в роботі РВЄ/РС. Мова йшла не лише про географію базування, а й про оновлення мапи мовлення: закриття редакцій, які, на думку адміністрації, виконали свою місію, і відкриття нових – на регіони, які з тих чи тих причин донедавна були недосяжні. У 1993 році свою роботу згорнула угорська редакція Радіо Вільна Європа, у наступні роки закрилися польська (1997), чеська (2002), естонська, латвійська, литовська, словацька, болгарська (усі – 2004) і, зрештою, румунська редакції.

Водночас у 1994 році радіо почало мовити сербською, хорватською і боснійською на країни колишньої Югославії, у 1999 році – албанською на Косово, у 2001 році – македонською й албанською на Македонію. У 1998 році РВЄ/РС розпочинає мовлення на Ірак і Іран, у 2002-му – відновлює мовлення аварською, чеченською і черкеською на Північний Кавказ. У 2010 році радіо розширює свою сітку мовлення на Пакистан.

Київ – Прага. Програми Радіо Свобода

У київському бюро Радіо Свобода перші програми почали готувати у 1994 році. Серед «піонерів» – зокрема Сергій Грабовський і Володимир Олійник, які займалися щотижневою програмою «У фокусі тижня». «Це була вікендова програма,

з експертами, які обговорювали ті чи інші проблеми», – розповідає Сергій Грабовський.

Серед перших програм, які готували у київському бюро, – «Жіноча студія», якою займалася Слава Кравченко (поза ефіром – Владислава Денис). «Суть полягала в тому, що в одній програмі я робила кілька інтерв'ю з відомими жінками, – розповідає автор програми. – У мене був “маранц” тяжкий (від Marantz – назви компанії-виробника професійних диктофонів. – *Ред.*), я його всюди з собою носила, всюди записувала, шукала теми. Деякі записи робилися в студії, деякі – вдома у героїнь інтерв'ю». «Жіноча студія» виходила у 1994 році щотижня по півгодини.

Крім програми про жінок, в ефірі Радіо Свобода була також молодіжна програма. Її, ймовірно, можна вважати продовженням традиції, започаткованої у 80-х ще у Мюнхені: тоді молодіжна програма звучала щосуботи (нею займалася Марта Зелик). У Києві випуски для молоді готувала студентка Ганна Гончарик.

У 1995 році Надія Степула й Андрій Охрімович починають виходити в ефір зі щотижневою програмою «Каламар». «Тодішня Україна пам'ятних 90-х випростувалася з-під тягарів минулого, планувала майбутнє й перебувала в майже сюрреалістичному тогоденні, – розповідає Надія Степула. – Вир історії та вихор сучасності були головними стихіями життя мільйонів. Усім хотілося всього і вже – перемін на ліпше, здобутків, розвою, поступу, щастя. Поєднувати в годинній програмі новітні процеси культури з призабутими традиціями було непросто, але цікаво. А ще існувало ж безліч “білих плям”, заборонених донедавна чи просто забутих імен і скарбів, створених ними». (Зрештою, у 1999 році вийде друком книга Надії Степули «Говорить Радіо Свобода. В ефірі – “Каламар”» – збірка інтерв'ю, матеріалів, літературних творів, що прозвучали в ефірі цієї програми.)

Ще одна зі сфер відповідальності кореспондентів у Києві – опитування перехожих на вулицях столиці на обрану тему дня (і донині ця рубрика існує як у ранковій, так і у вечірній програмах Радіо Свобода).

У перші роки роботи бюро у Києві керівництво редакції приділяло багато уваги розвитку навичок молодих корес-

пондентів (серед них були й такі, які прийшли працювати через рік-два після завершення вишу). Їх відправляли на тренінги (після проголошення незалежності України в Києві й інших великих містах короткі освітні програми, українські й міжнародні, вже не були великою рідкістю), для обміну досвідом приїжджали і колеги з Мюнхена (а пізніше з Праги).

Евеліна й Іван Гваті – працівники мюнхенської редакції Радіо Свобода, які у 1995 році, під час переїзду корпорації з Мюнхена, вирушили не у Прагу, а в Київ. «З якими людьми ми працювали! – розповідає Евеліна Гваті. – Сергій Набока – як він писав, як читав! З такою тонкою іронією... Як прекрасно Юлія Жмакіна працювала, як вона вміла підмітити риси в людях, в подіях. Андрій Охрімович, Андрій Дерепка, Іван Рибалко...» У Києві Евеліна й Іван Гваті працювали до 1998 року, після цього переїхали до Праги. Аналогічний «київський період» був і в роботі майбутнього директора української редакції Ірини Халуپی.

До середини 90-х передачі, якими займалися кореспонденти бюро у Києві, були переважно нетривалими – 15–30 хвилин. Але згодом керівництво редакції почало міркувати над збільшенням ефіру для Києва. Втілити цю ідею вирішили у ранковій програмі. За неї менеджмент агітували і ті київські кореспонденти, які на той момент тимчасово працювали у Мюнхені. Лариса Мудрак, яка пізніше стане одним із редакторів і ведучих передачі «Ранкова Свобода», нині називає ініціативу щодо новацій в ефірі результатом зокрема й того обміну досвідом, який був у 90-х між київським і центральним офісами української редакції.

«Коли ми приїхали у Мюнхен, оце злиття досвіду людей із київського бюро й української редакції центрального офісу – паралельно з розвитком і Радіо Свобода, і його присутності в Україні, пошуком FM-можливостей – провокувало до того, що нам (київському бюро. – Ред.) теж хотілося робити програми», – розповідає вона.

Роботу над першим (так званим пілотним) випуском програми команда журналістів Радіо Свобода почала у 1995 році. «Слава Кравченко, Лариса Мудрак, Володимир Олейко, Юрій Гавінський – це чотири автори, яким довірили розробити концепцію вранішньої програми, – пригадує Лариса Мудрак. –

Ми мали, з одного боку, зберегти цей стандартний формат (українських програм Радіо Свобода. – *Ред.*), а з другого – привнести абсолютно новий дух нової України, незалежності якої вже тоді йшов п'ятий рік». В ефір програма пішла наприкінці 1995 року. Це – єдина програма Радіо Свобода того періоду, яка існує донині. У 2008 році «Ранкова Свобода» стала переможцем у номінації «Найкраща новинна програма радіо» премії «Золоте перо» – найвищої в Україні журналістської відзнаки.

Журналісти української редакції Радіо Свобода у Празі (як і до того – у Мюнхені) відповідали за підготовку вечірнього ефірного блоку. У другій половині 90-х цей двогодинний блок складався з чотирьох програм – «Вечірньої Свободи» (її час від часу готували й у Києві), «Міжнародного щоденника», передач «Демократія і держава» й «Україна і світ».

Останню, до слова, було започатковано ще після грудневого референдуму 1991 року. «Україна і світ», як можна припустити і з самої назви, мала на меті показати українську державу, вже самостійну, у контексті світових подій.

Серед ключових передач Радіо Свобода того періоду – й «Українська панорама», яка пізніше перетворилася на «Україну регіональну». Це – огляд актуальних подій, що відбулися в різних областях України. Першим автором і ведучим цієї програми, започаткованої ще у Мюнхені, був Григорій Панчук («Українська панорама» фактично прийшла на зміну передачі «За права людини, за права нації»), пізніше у Києві його змінив Олекса Починок. Сюжети для передачі готували регіональні кореспонденти Радіо Свобода.

Із 1999 року зусиллями директора Романа Купчинського українська редакція Радіо Свобода почала співпрацювати з радіостанцією «Довіра». Відтоді програми можна було почути не лише на коротких і середніх хвилях, а й на FM-частотах. Таким чином, Радіо Свобода вийшло на широкий загал, з'явився додатковий стимул удосконалювати свій інформаційний продукт, створювати нові програми.

Під кінець 90-х їх і справді побільшало. Наприклад, Сергій Грабовський і Віталій Пономарьов почали готувати програму «Ми – український народ: національно-етнічна мозаїка». «Ми показували, чим є Україна, чим є український народ. Що це

не просто якась сукупність етнічних груп, а мозаїка, – згадує Сергій Грабовський. – Мозаїка – це ж цілісність, якась картина, яка вимальовується дуже чітко. От ми і розповідали про ті чи інші деталі цієї картини». Після перепису населення 2001 року автори програми підготували цілий річний цикл, присвячений усім етносам, зафіксованим на території України. Того ж року програму «Ми – український народ: національно-етнічна мозаїка» було нагороджено «Золотим пером».

Ірина Халупа готувала щотижневий культурологічний радіожурнал «52:30 у різних вимірах». Темі – від суржику до особливостей українського національного характеру, від проблем українського кіно до шляхів примирення вояків радянської армії й УПА. Згодом, через скорочення ефірного часу, програму перейменували на «30 хвилин у різних вимірах». До її підготовки долучилася й Надія Степула, у 2000 році на основі своїх матеріалів із цієї передачі вона видала книжку «Пристрасті буття. Радіомонологи». У 2005 році Надія Степула повністю перебрала на себе обов'язки редактора й ведучої програми, того ж року назву передачі змінили на «Виміри життя».

Ще одна програма української редакції, яка вперше вийшла в ефір наприкінці 90-х і проіснувала до 2005 року, – «Права людини: українська реальність». Її автор і ведучий – Сергій Набока, пізніше до створення програми долучилася Надія Шерстюк. 15-хвилинна передача, яка виходила двічі на тиждень, складалася з кількох рубрик, усі стосувалися захисту прав людини. Наприклад, рубрика «Голос скривджених»: редакція надавала мікрофон конкретній людині, яка, приміром, потребувала правового захисту або зіткнулася з порушенням прав у міліції, суді тощо. Автори програми «Права людини: українська реальність» співпрацювали з правозахисниками у різних регіонах України: Харківською, Вінницькою правозахисними групами, «Донецьким меморіалом».

Крім програми Сергія Набоки й Надії Шерстюк, серед так званих 15-хвилин у різний період були також радіожурнал «Столиця» (Володимир Ляшко), передачі «Інтернет-майдан», «Альтернатива» (обидві – Андрій Охрімович), «Віта Нова» (Павло Вольвач).

У 2003 році з'являється і 15-хвилинка «Країна Incognita», яку готували Сергій Грабовський і Максим Стріха. Це – програма про незнані й подекуди несподівані подробиці подій, явищ, творів, які, здавалося б, усім добре відомі. «Перша наша “Країна Incognita” була присвячена віршу зі шкільної програми – “Любіть Україну” Сосюри, – розповідає Сергій Грабовський. – Ми з'ясували, що у шкільній програмі цей вірш автоцензурований, а його первинний текст у школі не вивчають. Дикість якась! Ми зробили про це програму: от є відомий усім вірш і є певні невідомі сюжети навколо нього».

У 2007 році три програми Радіо Свобода – «Країна Incognita», «Виміри життя» і «Нова Україна» (яку готувала Ірина Біла) – здобули «Золоте перо».

Із Праги у той період готували, наприклад, щотижневу програму «Економічний щоденник» (автор і ведуча – Марія Щур), програми «Світ у новинах» (Людмила Ваннек), «Споконвіку було слово» (Василь Зілгалов і Юрій Маєрник у Празі й Віктор Єленський у Києві).

На початку 2000-х програми української редакції Радіо Свобода зазнали певних змін, зумовлених зокрема новаціями у медіа-просторі. Цим трансформаціям, однак, передували деякі важливі події.

Радіо Свобода під час «касетного скандалу»

17 вересня 2000 року інтернет-видання «Українська правда» повідомила про зникнення свого керівника, журналіста Георгія Гонгадзе. Напередодні ввечері він не повернувся додому. «Ми продовжуємо пошук Георгія. Ми продовжуємо сподіватись на краще», – заявили у редакції після ночі безрезультатних пошуків [14]. Водночас уже тоді «Українська правда» нагадувала, що цьому передували спроби тиску і залякування Гонгадзе невідомими (про які сам журналіст повідомляв зокрема й Генпрокуратуру), а також про те, що видання під його керівництвом подекуди різко критикувало владу. «Ми не втрачаємо надію, що Георгій знайдеться», – додавали у редакції.

У наступні дні зникнення Гонгадзе стає однією з ключових тем в українських засобах інформації. Свою стурбованість висловлюють не лише профільні громадські організації, правозахисники і журналісти – вимога до міліції розслідувати ситуацію лунає від найвищого керівництва держави, зокрема – від президента Леоніда Кучми. Однак втішних новин немає ані у вересні, ані у жовтні. Деякі депутати починають говорити про політичне підґрунтя того, що сталося.

На початку листопада у лісі на Київщині знайшли труп, який, за результатами упізнання дружиною і друзями журналіста, ідентифікують як тіло Георгія Гонгадзе. 16 листопада, ще до офіційних висновків судмедекспертизи, «Українська правда» пише, що редакція, за підсумками власного розслідування, вже майже не має сумнівів, що «з Георгієм сталося непоправне» [22]. Справа, яка ще під час зникнення Гонгадзе набула неабиякого розголосу всередині України, виходить на рівень міжнародного резонансу.

28 листопада Олександр Мороз, лідер фракції соціалістів, у Верховній Раді заявив, що має дані, які підтверджують причетність до вбивства Георгія Гонгадзе президента Леоніда Кучми. Того ж дня Мороз поінформував про наявність у нього касет із записами розмов за участі глави держави, в яких нібито фігурує намір розправитися з журналістом. Так з'являються «плівки Мельниченка».

Радіо Свобода було одним із перших засобів інформації, якому вдалося сконтактувати безпосередньо з самим Миколою Мельниченком – колишнім майором держохорони, який стверджував, що записав деякі розмови у кабінеті президента Леоніда Кучми. «Я першим взяв у нього інтерв'ю у грудні 2000 року, – розповідав тодішній заступник директора української редакції Олександр Народецький. – З цього виходу у прямий ефір фактично почалося публічне життя колишнього охоронця Кучми» [32]. За словами Народецького, перші розмови з Мельниченком були по телефону, лише пізніше, після виїзду колишнього майора за кордон, із ним вдалося поспілкуватися напругу. Радіо Свобода було першим засобом інформації, якому Мельниченко дав інтерв'ю після виїзду з України до Чехії.

«Плівкам Мельниченка» Радіо Свобода приділяло неабияку увагу. Про розвиток ситуації в ефірі повідомляли фактично щодня. В одному з ефірів ведуча Галина Мовчан навіть цитувала витяги з оприлюднених записів. «Це було зроблено як інсценізація, – згадує вона. – Оскільки я артистка, то я могла голосом передати одного, другого, третього. Але це було один раз». У наступних програмах на витяги з «плівок Мельниченка» переважно посилалися. На рівні з цією темою в

центрі уваги Радіо Свобода перебувала й акція «Україна без Кучми», поштовх якій дала «справа Гонгадзе».

Тоді ж, у грудні 2000 року, директор української редакції Радіо Свобода Роман Купчинський заявив про те, що отримав «прохання» від керівництва СБУ об'єктивно висвітлювати ситуацію, що склалася навколо «плівок Мельниченка». За словами Купчинського, джерело, яке сповістило його про таке «прохання», розповіло про «певне невдоволення в адміністрації (президента. – *Ред.*) і в органах» тим, як радіостанція працює з цією темою [17]. У статті «У власній справі», написаній Купчинським до теми про тиск на редакцію з боку влади, директор української редакції Радіо Свобода стверджував, що має докази зусиль оточення президента Кучми припинити мовлення радіостанції в Україні.

«Президент і його радники добре знають, що піти на пряму боротьбу з Радіо Свобода може гірко закінчитися для них (так, як було в сусідній Білорусі), і тому вони вирішили діяти тихенько, через побічні організації і структури», – писав Купчинський [28].

Сам Кучма відкидав будь-які звинувачення у причетності до вбивства Гонгадзе. В інтерв'ю Радіо Свобода у грудні 2000 року він наголосив, що розслідування трагедії перебуває під його «жорстким контролем» і що сам він як президент готовий до будь-яких експертиз у рамках встановлення правди [38]. У тому ж інтерв'ю Леонід Кучма закликав журналістів Радіо Свобода до «чесного, відвертого, критичного висвітлення ситуації в Україні». «Журналісти гідні поваги, коли вони об'єктивно висвітлюють події», – сказав тодішній глава держави.

Відлуння подій кінця 2000 року Радіо Свобода відчує у найближче п'ятиліття. За цей час деякі ротації відбудуться і всередині української редакції.

Криза з «Довірою»

У січні 2004 року в радіомережі «Довіра», партнера Радіо Свобода в Україні, змінилося керівництво. Вже у лютому стає відомо, що новий менеджмент вирішив припинити мовлення Радіо Свобода на своїй частоті. У листі на адресу директора української редакції Олександра Народецького (він змінив на посаді Романа Купчинського у 2002 році) керівництво «Довіри» писало, що програми Радіо Свобода «у нинішньому вигляді не вписуються у нову концепцію» [26]. Цей аргумент спростовували у керівництві корпорації РВЄ/РС: Джефрі Трімбл, директор зі стратегічного планування Радіо Свобода, наводив результати опитування слухачів «Довіри», які засвідчували зростання рейтингів «Довіри» під час виходу в ефір програм української редакції Радіо Свобода [67].

Нагадували новому керівництву «Довіри» і про те, що у своєму інтерв'ю після призначення на посаду директор цієї радіостанції Сергій Кичигін навіть не згадував про якісь претензії до Радіо Свобода. Більше того, у РВЄ/РС наголошували, що у 2003 році представник менеджменту «Довіри» обговорював із керівництвом і української редакції зокрема, і корпорації в цілому

можливі зміни й новації, які б радіостанції спільно запроваджували [31].

У листі на адресу керівництва «Довіри» Бюро з міжнародного мовлення (підрозділ у структурі Ради з міжнародного мовлення, що є посередником між Радіо Свобода і Конгресом США) також вказує на порушення процедури сповіщення про припинення мовлення: там нагадували, що таке попередження мали зробити не пізніше ніж за місяць до припинення мовлення, і надіслати його мали б не керівництву української редакції, а до офісу згаданого бюро, оскільки саме з ним укладали домовленості.

Однак аргументи РВЄ/РС на рішення «Довіри» не вплинули: Радіо Свобода віднині було доступне або на коротких хвилях, або на обмеженій кількості тих FM-радіостанцій, які охоплювали лише деякі регіони. Керівництво РВЄ/РС назвало рішення «Довіри» «політичним кроком проти демократії, проти свободи слова і свободи преси». «“Довіра” зазнавала тиску української влади з вимогами викинути програми Радіо Свобода з ефіру з 2001 року, – заявляв Джефрі Трімбл. – До отримання цього листа (про припинення мовлення. – *Ред.*) “Довіра” і Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода, тісно співпрацюючи, протистояли цьому тискові» [31].

Тим часом у самій «Довірі» наполягали, що рішення про припинення на хвилях радіостанції мовлення Радіо Свобода було зумовлене виключно питанням рейтингу радіостанції. Сергій Кичигін посилався на листи співробітників радіо «Довіра», після яких «навіть аналіз був непотрібний»: «Напрошувався лише один висновок: радіо (“Довіру”. – *Ред.*) губить прірва між форматами “Довіри” і “Свободи”» [31]. «Це було незворотно від самого початку, оскільки завдання, які вирішували обидві радіостанції, відрізняються майже в усьому», – стверджував Кичигін.

Деякі політичні оглядачі називали рішення «Довіри» відлунням скандалу з «плівками Мельниченка», які свого часу оприлюднювало Радіо Свобода, інші – пов’язували ці події з наближенням в Україні президентських виборів. Підтвердження версії про політичний тиск можна знайти у заявах попереднього керівництва «Довіри». У травні 2002 року, ще за 2 роки до вище описаних подій, тодішній директор «Довіри»

Сергій Сай-Боднар заявляв: деякі державні органи висловлюють «побажання», щоб «Довіра» припинила співпрацю з Радіо Свобода, і ці проблеми, за його словами, у радіостанції почалися саме після участі у програмах Радіо Свобода учасників «касетного скандалу» [18]. Водночас у 2004 році нове керівництво «Довіри» будь-яке політичне підґрунтя свого рішення спростовувало.

Того року (до слова, у ювілейний, 50-й рік мовлення) Радіо Свобода відновлює пошук партнера-радіомережі, яка мала б всеукраїнське охоплення. Тим часом в Україні наближалися вибори президента.

Помаранчева революція

Від самого початку виборчої кампанії 2004 року Радіо Свобода активно висвітлювало її основні етапи: інформувало про виборчі програми кандидатів, перебіг їхніх зустрічей із виборцями, досягнення і недопрацювання лідерів електоральних симпатій під час роботи на високих державних посадах. Редакція також намагалася виділити і зробити предметом дискусії основні тенденції цих перегонів, зокрема – штучну поляризацію суспільства, проведену на основі регіонального і мовного принципів (останньому «посприяла» позиція кандидата Віктора Януковича, який оголосив про намір надати російській мові статус другої державної). Окрім репортажів, прямих ефірів із гостями, спілкування зі слухачами, Радіо Свобода приділяло увагу й оглядові західної преси, яка напередодні виборів в Україні рясніла прогнозами й аналізами як журналістів, так і експертів.

21 листопада 2004 року, другий тур виборів президента України. Громадяни обирають між прем'єр-міністром Віктором Януковичем і кандидатом від опозиції Віктором Ющенком. Кореспонденти Радіо Свобода у Києві й регіонах (усього – близько 30 людей) інформують про перебіг голосування

на виборчих дільницях по всій Україні. З-за кордону надходять повідомлення про голосування українців у США, Чехії, Італії.

Увечері оприлюднюють дані Національного екзит-полу: за його підсумками, різниця між Ющенком і Януковичем – більше ніж 10 відсотків на користь кандидата від опозиції. Однак уже наступного дня, 22 листопада, стає відомо, що попередні дані офіційного підрахунку голосів відрізняються від підсумків екзит-полів – у ЦВК інформують, що лідирує Віктор Янукович. На Майдані зводять сцену протесту. В опозиції говорять про фальсифікацію виборів.

Кількість протестувальників, обурених даними ЦВК, у наступні дні стрімко зростає: тисячі людей виходять на центральну площу столиці, у наметах оселяються мітингувальники, які приїхали до Києва з інших міст, обурення підсумками виборів висловлюють у десятках обласних центрів, де лаштують свої «майдани». Увага Радіо Свобода, як і всіх провідних засобів інформації в Україні та світі, прикута до народного протесту, названого Помаранчевою революцією.

Кореспонденти Радіо Свобода працювали на майдані Незалежності від найпершого дня Помаранчевої революції. «З перших годин Помаранчевої революції журналісти були у центрі, висвітлюючи перебіг подій, – згадує журналіст Радіо Свобода Богдана Костюк. – Ми використовували не лише диктофони, а і передавали інформацію по мобільних телефонах, мотались між Майданом і наметами на Банковій».

Події та явища, що відбувалися в епіцентрі народного протесту, втілювалися не лише в новинах, прямих включеннях чи репортажах. До висвітлення Помаранчевої революції в українській редакції Радіо Свобода підходили зокрема й творчо. Приміром, 28 листопада в ефірі прозвучала програма про музику Помаранчевої революції: звукорежисери підготували аудіо з піснями й мелодіями, популярними серед мітингувальників на майдані Незалежності.

Увагу редакції було прикуто і безпосередньо до самих учасників протесту. 29 листопада кореспонденти Радіо Свобода підготували програму на тему «вуличної демократії»: для 30-хвилинної передачі журналісти записали розмови з «мешканцями» наметів на Майдані – розпитували про те,

чому вони протестують і на який результат сподіваються. Історії «майданівців» надходили в редакцію із різних куточків України.

Тим часом із огляду на діяльність влади на сході – зокрема, підсумки з'їзду депутатів у Сєвєродонецьку, де обговорювали питання про референдум щодо федералізації України – виникає потреба більше говорити про порозуміння між українськими регіонами, про спроби влади штучно розділити населення на «своїх» і «чужих». Ці спроби провладної команди розділити електорат і мобілізувати «своїх» проти «помаранчевого шабашу» посилюються після 3 грудня, коли Верховний суд України визнав недійсними результати другого туру і призначив повторне голосування.

Рішення Верховного суду обговорюють в ефірі «Вечірньої Свободи», темою якого обрано питання «Схід і Захід України: проблема реальна чи надумана?». Гостей програми, а це – представники Донецька, Києва, Львова і Сімферополя, просять спільно знайти відповіді на запитання: яким є справжнє підґрунтя розмов про нібито розкол України і якою є у цьому роль влади, а якою – опозиції? Так само редакція вчинила і в програмі за 5 грудня (тема – «Діалог Схід – Захід України у контексті нинішньої політичної ситуації»), коли її учасників, представників різних регіонів України, просять вивести формулу порозуміння для населення України, яка роз'єдналося через різні політичні вподобання під час Помаранчевої революції.

Активна робота української редакції під час Помаранчевої революції позначилася й на відвідуваності сайту www.radiosvoboda.org. Наприкінці листопада, порівняно з аналогічним періодом у жовтні, відвідуваність сайту зросла майже удвічі – з 25 258 до 49 644 відвідувачів на день. Посприяли цьому не лише оперативна робота кореспондентів, а й деякі ексклюзивні матеріали в ефірі Радіо Свобода.

Зокрема, з нагоди масових протестів в Україні празька частина редакції Радіо Свобода підготувала інтерв'ю з колишнім чеським президентом Вацлавом Гавелом. Один із лідерів Оксамитової революції наголошував на важливості та глобальності тих подій, які відбуваються в Україні, високо відзначив мирний характер акцій протесту в Києві й інших містах.

11 грудня у празьку студію Радіо Свобода завітала активна учасниця Помаранчевої революції, співачка Руслана Лижичко. Окрім інтерв'ю для різних редакцій радіостанції, Руслана також записала «джингли» (музичні супроводи) для програми «Сім днів демократії» – щотижневої підсумкової передачі української редакції.

Зрештою, 26 грудня 2004 року. В Україні – повторне голосування у другому турі виборів президента, до якого прикута увага не лише українських, а й світових засобів інформації. У редакції Радіо Свобода – черговий «гарячий» день: робота на дільницях, спілкування з представниками провладного й опозиційного таборів, спостереження за настроями на Майдані.

За підсумками виборів, оголошених ЦВК (склад якої парламент оновив під час Помаранчевої революції), перемогу здобув Віктор Ющенко. Помаранчевий Майдан, який вистояв за цю перемогу більше ніж місяць, після нетривалої паузи збереться знову. Щоправда, вже з іншого приводу – інавгурації Ющенка 23 січня 2005 року.

«Шановні редактори Радіо Свобода! Якщо на виборах президента переможе Віктор Янукович, значить, ви погано виконали свою роботу і вас мають звільнити. Якщо переможе Віктор Ющенко, ми привітаємо вас із добре виконаною роботою і більше ви будете не потрібні». Це – лист до редакції Радіо Свобода одного з його слухачів. Попри досягнення Помаранчевої революції, робота української редакції і надалі тривала: зрештою, і до масового протесту, і під час нього місяця Радіо Свобода полягала в утвердженні демократичних цінностей, викритті й запобіганні зловживань, а не перемозі того чи того кандидата або політичної сили. Як засвідчили політичні події в Україні наступних років, демократії (а, точніше, її прототипові чи, радше, зародковій, який сформувався після зміни влади) ще належало пройти немало випробувань.

Радіо Свобода у новітній період

Зміни, яких зазнало після Помаранчевої революції українське суспільство, збіглися у часі з новаціями, до яких щодо свого інформаційного продукту вдалася українська редакція Радіо Свобода. Нові програми, розвиток веб-сайту, мультимедіа, подкастів, мобільної платформи, соціальних мереж... Радіо Свобода стало чимось більшим, ніж просто радіо.

Щодо змін у радіопрограмах. У 2005 році з'явилися «Звуки життя» – програма на соціальну тематику. Її Радіо Свобода готувало спільно з радіостанцією «Наше радіо» (саме у 2005 році українська редакція частково повернулася на FM-частоти – після більш ніж року перерви). Від більшості тодішніх програм Радіо Свобода «Звуки життя» відрізняла динаміка. На день виходило 4 випуски на одну тему, її протягом дня розвивали, доповнювали. Спершу програму готувала Юлія Жмакіна, пізніше нею займалися Надія Шерстюк і Олександр Лашченко, а також інші журналісти, зокрема Марічка Набока, Микола Закалюжний і Наталка Коваленко. У 2009 році проект перейшов на радіо «Мелодія» і змінив назву на «Лінію уваги».

Із 2006 року в ефірі української «Свободи» і на хвилях «Нашого радіо» також існу-

вала програма «Звуки життя: Дійова особа» – щотижнєве суботнє інтерв'ю. На початку 2007 року передачу перейменували на «Дійову особу». До 2008 року ведучим був Сергій Рахманін, опісля його змінили Роман Скрипін і Віталій Портников. У січні 2012 року на зміну «Дійовій особі» прийшло «Суботнє інтерв'ю».

У червні 2008 року директор української «Свободи» Ірина Халупа заявила про зміни в роботі редакції, зокрема – про скорочення мовлення. «Багато залежить від радіостанцій-партнерів, – пояснювала вона. – Якщо немає FM-покриття, яке дозволяло б нам бути почутими у всіх куточках країни, є сенс переходити на іншу платформу, доступну майже для кожного українця» [55]. Мова йшла про зміщення акцентів на інтернет-мовлення й розвиток сайту Радіо Свобода (який, до слова, існував із 2001 року).

Велику увагу тоді почали приділяти не лише підготовці матеріалів для радіоефіру, а й оформленню їх на сайт, щоб цей інформаційний продукт був доступним щонайменше на двох платформах. Тоді ж почали розвивати подкаст, за допомогою якого відвідувач сайту міг підписатися на оновлення всіх радіопрограм «Свободи» (деякі з них створювалися виняткового для подкасту).

Неабиякої популярності у ті роки почали набувати соціальні мережі – у «Фейсбуці», «ВКонтакте» з'явилася можливість створювати профілі не лише окремих осіб, а й цілих організацій. Справжньою знахідкою для засобів інформації став «Твіттер», який фактично давав можливість тримати у курсі останніх новин у реальному часі.

У соціальних мережах Радіо Свобода стало активним із 2012 року. Поштовх цьому процесу дав тодішній директор редакції Михайло Мигалисько, який наполягав, що українська редакція має крокувати у ногу з часом. Він же наполіг і на залученні у роботу редакції нових технологій – трансляції наживо і проведення відеомарафонів.

Зокрема, один із таких відеомарафонів редакція провела 28 жовтня 2012 року, у день парламентських виборів. У прямому ефірі, який транслювався на сайті Радіо Свобода, головний редактор київського бюро Інна Кузнецова і журналіст Ірина Штогрін провели інтерв'ю з учасниками виборчих пере-

гонів, в ефір включалися кореспонденти з ЦВК і виборчих штабів.

Окрім того, саме під час виборів 2012 року журналісти Радіо Свобода вперше вдалися до трансляції наживо з місця події: протягом 8 днів редакція транслювала підрахунок голосів у 223-му виборчому окрузі у Києві.

«Ми провели в окрузі 8 діб майже безперервно, камеру вимикали лише з технічних потреб, – розповідав журналіст Радіо Свобода Євген Солонина. – Так, необхідно було підзарядити камеру, але у найбільш “гарячі” моменти техніка працювала нормально» [21]. Щодня трансляцію дивилося понад 100 тисяч людей в Україні та поза її межами.

Досвід, отриманий редакцією під час тих подій, активно використовувався у наступні роки, але особливо цінним він виявиться наприкінці 2013 року.

Євромайдан

21 листопада 2013 року Кабінет міністрів України ухвалив рішення зупинити процес підготовки до підписання угоди з Євросоюзом – менш ніж за тиждень до запланованого у Вільнюсі двостороннього саміту. Наслідки цієї приголомшливої новини тоді, у листопаді, ще було важко спрогнозувати.

Того дня, 21 листопада, незабаром після рішення уряду, журналіст «Української правди» Мустафа Найєм у своєму «Фейсбуці» закликав приходити до монумента Незалежності в центрі Києва. Вже ввечері Радіо Свобода повідомило про акцію протесту під прапорами України і ЄС, учасники якого прийшли до центру Києва, щоб висловити незгоду з відмовою українського керівництва від євроінтеграційного курсу. «Спасибі тим, хто наважився вийти першим», – написали тоді в одному з коментарів на форумі Радіо Свобода до цієї новини [53]. На імprovізованій сцені тієї ночі виступали журналісти, громадські активісти, політики.

Тоді ж Радіо Свобода провело першу в рамках Євромайдану трансляцію наживо. «Ми ще вагалися, чи варто вести пряму трансляцію», – розповідає директор української редакції Радіо Свобода Мар'яна Драч. Але, за її словами, вирішили

таки на користь «лайву». «Дмитро Шурхало, який в офісі Радіо Свобода готував ранковий ефір, відклав справи вбік, і разом із Андрієм Дубчаком вони вирушили на Майдан. Виважено, як завжди, Дмитро розмовляв з активістами, журналістами, політологами, які говорили про відповідальність влади, шукали паралелі з подіями на Близькому Сході. Згодом колеги з “Hromadske.tv”, які стартували 22 листопада, зізналися, що погано виспалися, бо дивилися цю нічну трансляцію Радіо Свобода, яку підхопила “Українська правда”», – розповідає Мар’яна Драч.

Наступного дня стихійні акції протесту виникають у різних містах України: кореспонденти Радіо Свобода надсилають відео зі Львова, Дніпропетровська, Донецька. Тоді ж влада у Києві і на місцях починає ухвалювати перші рішення проти мітингувальників: зокрема, суд у столиці забороняє акції на майдані Незалежності, а увечері на центральній площі Києва з’являються загони «Беркуту».

Незабаром мітинги за Україну в Європі починаються не лише в обласних центрах всередині країни, а й за кордоном: зокрема, 23 листопада лондонський кореспондент Радіо Свобода Богдан Цюпин передав у Київ відео з акції біля британського парламенту. Згодом з’являються повідомлення про мітинги у Литві, Австрії, Чехії, Бельгії. Кореспонденти «Свободи» намагаються відстежувати все найцікавіше.

«Пам’ятаю одну з перших трансляцій Євромайдану, – розповідає головний редактор київського бюро Інна Кузнецова. – Руслана саме зачитала чергову порцію “кричалок”, які надійшли їй на мобільний, і ми підійшли до неї за коментарем. Почувши про стрім, вона, перш ніж відповідати, звернулася до присутніх: “Люди, завдяки цій відеокамері, нас зараз бачить увесь світ, давайте запалимо ліхтарики наших мобільних і скажемо: “Україна – це Європа”».

«Слова про “весь світ” були на той момент дуже великим перебільшенням, але перебільшенням пророчим, – додає Інна Кузнецова. – Бо вже через три дні нас почали пізнавати на вулицях, а наші трансляції з Майдану брали інтернет-сайти і телеканали. Ще за тиждень деякі відео Радіо Свобода з Києва можна було побачити на CNN, дозвіл на їхнє використання просили провідні світові агенції та відомі кінодокументалісти».

24 листопада у Києві відбулося перше від початку Євромайдану Народне віче, 100-тисячна акція на підтримку євроінтеграції України. Того дня глядачі прямої трансляції Радіо Свобода могли спостерігати як виступи опозиційних лідерів, так і перші сутички євромайданівців із силовиками, коли біля будівлі уряду «беркутівці» застосували сльозогінний газ проти мітингувальників, які намагалися штурмувати Кабмін.

Паралельно з першим Народним віче на Михайлівській площі у Києві відбувся і перший мітинг так званого «антимайдану» – акції прихильників політики уряду і президента. У своїй трансляції наживо Радіо Свобода висвітлювало тоді і позицію «антимайданівців»: камера кореспондентів рухалася з площі біля Михайлівського собору на майдан Незалежності. Принципів безсторонності й незаангажованості – ключових засад, прописаних в професійному кодексі журналіста РВЄ/РС, – кореспонденти Радіо Свобода намагалися дотримуватися протягом усього періоду масових протестів в Україні. Зокрема, серед осіб, які наживо висвітлювали мітинг «антимайдану» біля Верховної Ради, була і головний редактор київського бюро Інна Кузнецова.

Перебіг Вільнюського саміту 28–29 листопада, а саме – позиція на ньому українського керівництва, яке обмежалося на міжнародному зібранні лише обіцянками підписати угоду «у найближчій перспективі», приводить на центральну площу Києва дедалі більше людей, зокрема студентів. Переломним у подіях Євромайдану став розгін «Беркутом» мирної акції біля монумента Незалежності в ніч на 30 листопада. Вже вночі на сайті Радіо Свобода з'явилися відеосвідчення очевидців і постраждалих, записані працівником редакції Владиславом Яцківим.

Сам він згадує, що про розгін Євромайдану дізнався від колеги, який якраз їхав додому – про побиття студентів розповів водій таксі. «Я перевірів стрічку “Твіттера” під хештегом #Євромайдан. Перший твіт, який я прочитав, – “Євромайдану більше немає”, і декілька твітів про те, що, дійсно, був розгін».

«Я вийшов на вулицю і пішов у напрямку Майдану, – розповідає Владислав Яцків. – По дорозі зустрів побитих, переляканих людей, деякі були з закривавленими обличчями і

головами». Коротке відео самого розгону попросив в одного з присутніх на Майдані – йому якраз вдалося зафіксувати кілька хвилин побиття мітингувальників.

Пізніше Радіо Свобода оприлюднило нічний запис із камери відеоспостереження бізнес-центру на Хрещатику, де розташована редакція, які засвідчили, що застосування «беркутівцями» сили мало місце не лише на майдані Незалежності, а й на великій відстані від нього, на прилеглих вулицях.

Згадуючи події тієї ночі, кореспондент Радіо Свобода Дмитро Шурхало каже, що діями силовиків президент Янукович сам дав поштовх для Євромайдану як масової акції протесту. «Передумови створив Янукович (чи хтось там із його оточення), коли дав команду розігнати у ніч на 30 листопада перший – кволий і ніякий – Євромайдан», – вважає журналіст. До того дня, за словами Шурхала, уявити, що акція за євроінтеграцію України призведе зрештою до втечі Януковича, повірити було складно.

У день після нічного побоїща, у суботу 30 листопада, до центру Києва сходиться дедалі більше людей. А вже наступного дня, у неділю 1 грудня, народне віче збирає, за деякими даними, мало не півмільйона осіб. До гасел додається вимога покарати винних у побитті студентів. Під час мітингу (на якому від опозиціонера Юрія Луценка зокрема лунає слово «революція») частина протестувальників займає будівлю Київської міської державної адміністрації і Будинок профспілок, а частина – рушає на штурм адміністрації президента. З ними йдуть і кореспонденти Радіо Свобода Дмитро Шурхало й Левко Стек, які забезпечували трансляцію наживо.

Каміння і грейдер у бік міліції, сльозогінний газ і кийки – у відповідь протестувальникам – ось що побачили глядачі трансляції Радіо Свобода біля адміністрації президента. До «стрімерів» (кореспондентів, які транслювали наживо) долучається й кореспондент Радіо Свобода Андрій Дубчак, який того дня був не на роботі, але вирішив зняти на відео загострення ситуації на Банковій. «Полетіло каміння, фаєри, – згадує він. – Зрозумівши, що “тітушки” працюють на камери (саме зліва була більшість операторів), я вирішив від гріха подалі вдертися на ворота перед колоною “Ввшників”. Звідти на смартфон і зняв початок бійки і перші гранати».

Після подій на Банковій 1 грудня до тем, якими займалися журналісти під час Євромайдану, додаються суди над затриманими за підозрою у правопорушеннях біля адміністрації президента. Долю дев'яти «в'язнів Банкової», більшість із яких потрапили на лаву підсудних із побоями і тяжкими травмами і провину яких, зрештою, так і не довели, на Радіо Свобода висвітлювали Анастасія Москвичова й Ірина Стельмах.

«Один із “в'язнів Банкової” мав зламані кістки обличчя (думаю, ніс), струс і ледве стояв на ногах, – згадує Анастасія Москвичова. – Йому дозволили не вставати, коли до нього звертається суддя. Але, тим не менш, він теж мав два місяці провести в СІЗО».

«Суди були майже щодня, по кілька на день, у різних місцях, – розповідає Москвичова. – Приходило багато людей: родичі-друзі, журналісти, правозахисники. Коли розглядали зміну запобіжного заходу для автомайданівця Олександра Кравцова, чоловіка письменниці Олесі Мамчич, охочих зайти у залу було так багато, що всі не вмістилися». За словами кореспондента, деякі люди приходили на засідання після ночі варті на майдані Незалежності, подекуди з центральної площі організовувалися цілі колони охочих іти на засідання у справі тих чи тих активістів. «Одного разу колону до Апеляційного (суду. – Ред.) вів священник», – пригадує Анастасія Москвичова.

Після того, як Євромайдан розпочав активну фазу, українська редакція Радіо Свобода перейшла на майже цілодобовий режим роботи. У деякі особливо «гарячі» дні відеотрансляція на сайті припинялася лише під час ротації журналістів або перезарядки блоків живлення. «Звичайно, найтяжче у місяці Євромайдану було стрімерам, – згадує Інна Кузнецова. – Ця робота була виснажливою і небезпечною. Втім, високі рейтинги сайту Радіо Свобода забезпечувались не лише відеорядом, а й оперативною інформацією, аналітичними матеріалами, які практично без вихідних продукували наші новинкари, кореспонденти, редактори сайту і нових медіа».

Особливим здобутком для редакції позначилося народне віче 8 грудня у Києві: кореспондент Радіо Свобода Андрій Дубчак відзняв масштаб акції протесту (названої опозицією «Маршем мільйона») із верхівки встановленої на Майдані

«ялинка». «Я трохи боюся висоти, але тоді поборов цей страх, – згадував Андрій Дубчак. – На Майдані була вражаюча кількість людей, я хотів показати масштаб того, що відбувалося». Відео облетіло весь світ, потрапило у новини провідних телеканалів світу, у відеоролики, присвячені Євромайдану.

До акції 8 грудня долучилися євромайдани у різних кутках світу: на адресу Радіо Свобода надходили листи з фотографіями зі США, Європи і Канади. У Києві євромайданівці тим часом блокували урядовий квартал. Того ж дня, незабаром після «Маршу мільйона», у центрі Києва звалили пам'ятник Леніну. Кореспонденти Радіо Свобода були на місці події.

Ніч на 11 грудня. Силовики знову вдаються до спроби «зачистити» Майдан. Цього разу, на відміну від розгону студентів у ніч на 30 листопада, діють, так би мовити, «м'яко» – намагаються витіснити мітингувальників із епіцентру протесту, знищуючи намети і розбираючи барикади. Кількогодинний штурм – той самий, під час якого вночі били у дзвони Михайлівського собору, – завершився перемогою євромайданівців.

Журналіст Радіо Свобода Олександр Лашенко, який брав участь у прямій трансляції під час «м'якої зачистки», каже, що ще тоді, задовго до перемоги Євромайдану, підмітив для себе готовність протестувальників стояти до кінця, хоча, здавалося, реальних підстав для перемоги не було. «Жодних, крім, власне, самого Євромайдану, – додає журналіст. – Янукович тягнув час, сподіваючись, що люди втомляться і зрештою розійдуться по домівках. Він не йшов на жодні поступки, про його відставку не могло бути й мови. Але ця безкомпромісність влади тільки ще більше консолідувала мітингувальників, додала наснаги продовжувати протест, незважаючи на мороз, втому і неочевидні шанси на підсумкову перемогу».

Від грудня євромайданівці, серед яких на той момент уже було багато жителів інших регіонів, облаштовують свій побут і засновують волонтерські осередки у зайнятих приміщеннях КМДА, Будинку профспілок, а також Жовтневого палацу. З'являються спальні місця, кухня, медичні пункти. Волонтерські осередки організовують і у наметах на Майдані. Удень, коли без перепон із боку силовиків у центрі тривав мирний

протест, журналісти Радіо Свобода з відеокамерами обходили Майдан і зайняли мітингувальниками території, щоб показати, чим живуть ці люди, деякі з яких заради Євромайдану звільнилися з роботи чи ж узяли відпустку за свій рахунок. Популярним серед відвідувачів сайту Радіо Свобода став фоторепортаж стипендіата премії Вацлава Гавела Наталії Седлецької з кухні Євромайдану.

Загалом для того, щоб тримати читачів сайту Радіо Свобода у курсі подій цілодобово – природньо, що кореспонденти одного засобу інформації не могли бути з відеокамерами в усіх «гарячих» місцях одночасно, – веб-редактори додали на сайт сторінку, на якій зібрали всі можливі трансляції з місць подій. Як ця веб-сторінка, так і оперативні й ексклюзивні матеріали, підготовлені кореспондентами Радіо Свобода, стрімко підвищили відвідуваність сайту української редакції. Рекорд Радіо Свобода під час Євромайдану – 1,5 мільйона відвідувачів за день! Загалом під час протестів узимку 2013–2014 років середня відвідуваність сайту www.radiosvoboda.org складала 300 тисяч відвідувачів за день.

Деякі кореспонденти редакції зустрічали на майдані Незалежності і новий 2014 рік. Так, у новорічну ніч Сабіна Пухка зафіксувала на відео рекордну кількість українців, які заспівали на Майдані державний гімн України. Святкова ніч минула для мітингувальників спокійно. Найскладніше і найтрагічніше для Євромайдану було попереду.

16 січня більшість у Верховній Раді шляхом суперечливого «голосування» руками ухвалила пакет законів, які пізніше у засобах інформації називатимуть «поліцейськими». Запровадження кримінальної відповідальності за наклеп, обмеження на участь у мітингах, обмеження діяльності громадських організацій, можливість заочного кримінального провадження – ці і не лише ці новації президент Віктор Янукович, попри обурення мітингувальників і стурбованість, висловлену в ЄС і США, наступного дня, 17 січня, підписав. На найближчу неділю опозиція скликала чергове Народне віче.

19 січня опозиція на Майдані закликає до відставки Януковича, формування Народної ради й підготовки нової Конституції. Після віче частина мітингувальників вирушає у напрямку Верховної Ради. Кордон із міліцією на підступах до уря-

дового кварталу зрештою призводить до того, що частина з найактивніших протестувальників починає кидати у силовиків каміння. Вже увечері на Грушевського розпочинається запекле протистояння: у хід ідуть коктейлі Молотова і бруківка, у відповідь – світлошумові гранати й водомети.

Через загострення протистояння вирішено: пряму трансляцію з місця подій не перериватимуть, кореспондентів, які транслювали наживо вночі, вранці змінять колеги. На чергування вирушають Дмитро Баркар та Ігор Ісхаков. Під час однієї з пауз у сутичках мітингувальників і міліції вони вирішують підійти ближче до кордону з правоохоронців. Трансляція Радіо Свобода переривається.

«Я стояв спиною до кордону міліціонерів, щоб зняти, як красиво замерзла барикада, її цілу ніч поливали водою, – згадував Ігор Ісхаков. – Якраз у цей момент, із криками і матюками, набігли “беркутівці”» [9].

«Брутально повалили, зірвали каску з надписом “Преса”, кілька разів вдарили дубинкою по голові, – розповідав Дмитро Баркар. – Заламали руки, повели в автозак». Про те, що їх затримали, журналістові в автозаку вдалося написати смс дружині, вона й повідомила про це головного редактора. Ігоря Ісхакова й Дмитра Баркара відпустили з міліції того ж дня – з розбитими обличчями, травмами голови. У відділку вони написали заяви про побиття і перешкоджання діяльності журналістів. Наразі триває розслідування.

Ще один співробітник Радіо Свобода, який зазнав тиску під час Євромайдану, – оглядач Віталій Портников. Спершу невідомі «пікетували» будинок, у якому мешкає журналіст, пізніше на його адресу почали лунати прямі погрози. 22 січня Віталій Портников повідомив, що у його квартиру намагалися потрапити троє чоловіків «характерної зовнішності». Пізніше у коментарі засобам інформації журналіст уточнив, що йому передали інформацію, нібито його хочуть зробити «новим Георгієм Гонгадзе» [19]. Через погрози Віталій Портников був змушений тимчасово виїхати за кордон.

22 січня стає відомо про загибель на Грушевського двох мітингувальників – Сергія Нігояна з Дніпропетровщини і білоруського активіста Михайла Жизневського. Обох їх застрелили. Перші смерті Євромайдану вразили як самих протесту-

вальників, так і журналістів: вони намагалися з'ясувати, чия куля влучила у Нігояна і Жизневського. Міліція відкидала будь-які звинувачення на свою адресу, в Інтернеті почали з'являтися історії про «екстремістське минуле» вбитих.

Вже наступного дня після перших смертей дніпропетровська кореспондентка Радіо Свобода Юлія Рацибарська вирушає у рідне село Сергія Нігояна Березнуватівку, де спілкується з односельцями і батьком убитого. Всі як один підтверджують: той був спокійний, в усьому допомагав і батькам, і сусідам, на київський Майдан поїхав із власної ініціативи. У наступні дні стає відомо, що Сергій Нігоян неодноразово потрапляв і в кадр документалістів, які фільмували події на Майдані від перших днів протестів. Версія про «екстремізм» розбивається об факти.

За майже три місяці протестів в Україні журналісти Радіо Свобода стали справжніми фахівцями з роботи у «гарячих» точках. Найбільше це стосується, звісно, кореспондентів, які займалися трансляцією наживо, особливо у дні найгострішого протистояння між силовиками і мітингувальниками.

Кореспондент Радіо Свобода Тетяна Ярмошук була однією з тих, хто забезпечував трансляцію в ніч на 23 січня. Зізнається, що після перших смертей на Грушевського працювати в епіцентрі протистояння було трохи страшно, однак це відчуття зрештою відійшло на другий план. «Можливо, перших 30 хвилин відчувалося напруження і від кожної світло-шумової гранати ти смикався. Далі – звикається і страх зникає повністю, – розповідає вона. – Навіть коли падають поряд гумові кулі і рвуться світло-шумові гранати, а від барикад час від часу несуть когось пораненого, ти перестаєш на це зважати».

Для роботи у таких умовах журналістів споряджали спеціальним захистом. Перше, що бачили гості, які приходили у київське бюро Радіо Свобода, – це каски і жилети з надписом «Преса». Пізніше, після повідомлень про вбивства з вогнепальної зброї, до цього комплекту додалися ще й бронежилети, які мали носити всі кореспонденти, які працювали на Майдані чи безпосередньо у зонах конфлікту. Крім того, випробуванням для журналістів були і погодні умови – надворі стояла зима. «Дощ, мороз нікого не зупиняли, – розповідає

Мар'яна Драч. – Коли взуття у київських колег промокало вцент, то в хід йшло все, включно з пластиковими пакетами, у які замотували ноги. Ділилися “народними порадами”, як краще рятувалися від морозу, підкладаючи гірчичники під п’яти».

Найтрагічнішими і, ймовірно, вирішальними у подіях Євромайдану стали дні 18–22 лютого. Вранці 18 лютого у Києві мітингувальники розпочали акцію «Мирний наступ» – ходу до Верховної Ради, під час якої Євромайданівці зокрема вимагали від парламенту зміни до Конституції, які обмежили б повноваження президента. Через провокації біля Верховної Ради розпочалося протистояння між Євромайданівцями, силовиками і представниками «антимайдану».

Трансляцію Радіо Свобода подій на Інститутській 18 лютого розпочинав Дмитро Джулай. Він розповідає, що саме того дня вперше помітив певну радикалізацію майданівців: вони вже не боялися йти в наступ, і подекуди саме мітингувальники відтісняли силовиків, а не навпаки. «Думаю, Майдану вже набридло чекати, – згадує Дмитро Джулай. – Тижні безуспішних спроб змінити політичну ситуацію у країні ні до чого не приводили, а люди ж – можливо, пам’ятаючи уроки Помаранчевої революції, – були налаштовані йти до кінця».

«Цей настрій було видно з багатьох деталей, – розповідає він. – “Мирний наступ” був призначений на 8-му ранку. На початку трансляції я вирішив дати картинку того, скільки людей перебуває на майдані Незалежності. Весь Майдан був заповнений людьми, о 8-й годині ранку! Коли колона рушила з Майдану вулицею Інститутською, то здавалася безкінечною».

Але успіхи Євромайданівців у протистоянні з силовиками були нетривалими: у якийсь момент бійців внутрішніх військ, які відступали під тиском мітингувальників, змінили «беркутівці». Перевага була не на боці «майданівців». Від «Беркуту», який не гребував спецзасобами, люди почали втікати на Майдан.

Андрій Дубчак – один із тих, хто 18 лютого забезпечував трансляцію з Інститутської і зафіксував як закривавлених Євромайданівців, які втікали від силовиків, так і тіла перших загиблих. «Кров, проламані черепа, закривавлені обличчя... Звісно, шок. Перші загиблі – теж шок, – згадує Андрій Дуб-

чак. – Від тих подій отримав посттравматику, довго оговтувався». У редакцію він повернувся чорний від попелу.

Протистояння тривало і ввечері, щоправда, вже на звичному для євромайданівців плацдармі – на майдані Незалежності. «Силовики прорвали оборону мітингувальників і оточили людей на площі, – розповідає кореспондент Радіо Свобода Левко Стек, який був на місці події. – Все, що відділяло майданівців від сотень спецпризначенців, – це палаючі барикади. Вони виникали на очах».

«Величезне вогнище розвели прямо під стелою Незалежності, – згадує журналіст. – Я стояв всередині, звідти відкривався вид на всю площу. Видовище не найприємніше, хоча, варто зазначити, що паніки не було. Швидше навпаки – максимальна мобілізація зусиль».

Однак ближче до ранку ситуацію ускладнила страшна новина: у Будинку профспілок, де гуртувалися євромайданівці, куди зносили поранених під час протистояння на Інститутській, – пожежа. «Пожежники прибули не одразу. До того самі ж майданівці намагались боротись з вогнем, – розповідає Левко Стек. – На відео Радіо Свобода видно, як активісти на мотузці підіймають на поверхи, що охоплені вогнем, п'ятилітрові пляшки з водою. Вже потім почали з'їжджатись пожежні машини».

19 лютого Майдан пережив ніч під вогнем. Лише за офіційними даними, до лікарень потрапили понад 240 людей. Багато поранених залишилися на Майдані, де їм надавали допомогу медики-волонтери. Кореспонденти Радіо Свобода вирушили у лікарні й у Михайлівський собор (який під час Євромайдану прихистив протестувальників), де знімали на відео поранених. На центральній площі кілька сотень людей, жінок і чоловіків, розбивали бруківку – готувалися до штурму. Навряд чи хтось із цих людей у той момент уявляв, що від тих засобів, які менш ніж через добу проти них застосують силовики, бруківка не врятує.

Уранці 20 лютого до трансляції з Майдану готувався кореспондент Радіо Свобода Михайло Єльчев, який саме перебував в готелі «Україна». Він згадує, що ще з балкону номера побачив, що силовики чомусь почали відступати, а найактивніші з протестувальників – відповідно, підійматися вгору по

Інститутській. Лише через деякий час, коли вийшов на трансляцію, Михайло Єльчев зрозумів, що відбулося.

«Я рушив по Інститутській і побачив хлопців, які несли чи то пораненого, чи то вбитого, – розповідає кореспондент. – Я запитав їх, що відбувається, а вони відповідають, що тут снайпер чи кілька снайперів, які стріляють у протестувальників. Я пішов у напрямку, звідки, як я думав, лунали постріли. І далі знімав», – згадує Михайло Єльчев [3].

Того ранку, 20 лютого, журналіст Ігор Захаренко передав Радіо Свобода зняте ним відео, на якому видно, як група осіб у чорних камуфляжах із однаковими пов'язками на руках стріляють із гвинтівок та автоматів Калашникова у мітингувальників на вулиці Інститутській. На сайті Радіо Свобода з'явилися і відео з медиками, які масово виносять із місця протистояння поранених і вбитих, а також із готелю «Україна», куди принесли тіла 12 загиблих і кілька десятків постраждалих.

Обстріл мітингувальників збуджує Майдан: ні про який компроміс із президентом і його оточенням уже не може бути й мови. Через загострення ситуації в Україні до Києва вирушає група посередників Євросоюзу. На відміну від протестувальників, вони мають намір вмовляти Януковича з одного боку й опозицію з другого домовитися про перемир'я. За участі європейських посередників 21 лютого сторони підписують угоду про подолання кризи.

Згідно з умовами документа, влада зобов'язувалася розслідувати факти насильства, провести конституційну реформу і не пізніше грудня 2014 року організувати позачергові президентські вибори. Кореспонденти Радіо Свобода вирушили до центру Києва, щоб запитати мітингувальників і звичайних перехожих, чи влаштовує їх такий варіант. «Конституція – так, а Янукович – нехай уже», – каже в опитуванні один із «самооборонівців» Майдану. Всі одноголосні: про домовленості з режимом могла б іти мова, якби не масові вбивства. Однак угоду підписано. Захід закликає владу дотриматися взятих на себе зобов'язань.

У ніч на 22 лютого зі сцени Майдану лунає інформація про те, що нібито президент виїхав із Києва. Вже вранці деякі засоби інформації повідомляють, нібито з резиденції Януковича

знято охорону, а на території самого «Межигір'я» нікого немає. Де президент, невідомо. За деякими даними, він поїхав до Харкова, де на цей день було заплановано з'їзд депутатів південно-східних областей, Севастополя і Криму. Однак згодом харківський кореспондент Радіо Свобода Володимир Носков інформує: Януковича на з'їзді немає.

«Правда про втечу президента Януковича з країни приголомшила всіх», – згадує директор української редакції Мар'яна Драч. Ця приголомшлива подія однак започаткувала і неабиякий медіа-проект. «Журналіст Наталія Седлецька, яка стажувалася на Радіо Свобода в Празі у рамках програми імені Вацлава Гавела, терміново вилетіла до Києва, – веде далі Мар'яна Драч. – Не розпаковуючи валізи, вона відразу попрямувала до Межигір'я. Так, за її активною участю, починалася ініціатива YanukovychLeaks. Журналісти вивчали й оцифровували документи, частину з яких охоронці Януковича просто кинули в воду біля ангару з яхтами. Світ облетіли фотографії Наталки з домівки втікача, у ліжку якого мирно посопував хтось із «Самооборони». Світ української влади поруч з нами перевертався догори дригом».

Найстрімкіше події 22 лютого розвивалися у Верховній Раді. Український парламент очолив Олександр Турчинов, Рада проголосувала за усунення Віктора Януковича, звільнення Юлії Тимошенко, позачергові вибори президента призначено на 25 травня. Кореспонденти Радіо Свобода знімають на відео радість сотень людей, які зібралися під парламентом. З різних областей України надходять повідомлення, що фракції Партії регіонів або відсторонені від роботи в обласних і міських радах, або саморозпускаються. Ніхто не знає, де перебуває президент і його оточення, але всім очевидно: якщо відбуваються такі трансформації, так, як було, вже не буде.

Тим часом із Майдану і далі триває трансляція прощання з протестувальниками, які загинули у протистоянні 18–20 лютого. Тисячі людей вигуками «Слава!» проводжають труни з героями. Зі сцени лунають слова про Небесну Сотню, зачитують імена загиблих і закликають (зокрема й нову владу) пам'ятати і шанувати те, як в ім'я спільної перемоги ці люди жертвували найціннішим – своїм життям. Трагедія, що ско-

лихнула всю країну, поклала край режиму Януковича. Водночас зміна влади привела і до непрогнозованих наслідків.

Анексія Криму

Те, що у Києві сприймали за перемогу революції, у Криму більшість охрестила «державним заколотом» (точніше, таким висловом послуговувалося російське телебачення, котре, як виявиться пізніше, відіграє у сумних подіях лютого–березня на півострові одну з вирішальних ролей). Незабаром після зміни влади у столиці України у найбільших містах Криму посилювалися проросійські сепаратистські настрої, які втілювалися зокрема у блокуванні у Сімферополі будівлі Верховної Ради АРК. Обурення радикальних груп мітингувальників посилювала заява кримського прем'єра Анатолія Могильова про намір виконувати рішення нової української влади. Однак те, що починалося як мітинг із вимогою про перегляд статусу Криму, зрештою набуде зовсім інших обрисів.

У ніч на 27 лютого стало відомо про захоплення приміщень уряду і парламенту Криму невідомими людьми в уніформі без розпізнавальних знаків. «Я поїхав на місце, – згадує кримський кореспондент Радіо Свобода Володимир Припула. – Все було очеплено міліцією, а будівлю парламенту охороняли озброєні люди (як їх пізніше назвуть, “зелені чоловічки”). Вони ні з ким не розмовляли». На місці також з'явилася «самооборона» – групи чоловіків із місцевих жителів, які фактично були підмогою для «зелених чоловічків».

Попри незговірливість цих людей, стало відомо, що у захопленому приміщенні парламенту перебувають представники керівного апарату Верховної Ради АРК, які обговорюють скликання позачергової сесії. Незабаром президія кримського парламенту заявляє про намір провести на півострові «референдум» із питань «вдосконалення статусу автономії і розширення її повноважень». Депутатів скликають на сесію. За даними з місця події, засідання відбувалося під контролем невідомих озброєних людей.

Зрештою, кримські депутати проголосували за відставку уряду автономії і призначили на кінець травня «референдум»

про перегляд статусу Криму. Кримські парламентарі ще не говорять про Росію – заклики приєднатися до сусідньої держави можна почути лише з вуст мітингувальників, які зібралися біля будівлі Верховної Ради АРК. Водночас застереження щодо невтручання на адресу Росії, чиї військові дислокуються у Севастополі, вже лунають з боку міжнародної спільноти.

«Найбільші проблеми з'явилися на другий-третій день, коли фактично почалося введення російських військ», – розповідає Володимир Притула. За його словами, тоді «самооборону», яка була налаштована найбільш агресивно, озброїли. «Вона патрулювала вулиці, вокзал, тоді як зелені чоловічки “опікувалися” українськими військовими частинами й урядовими будівлями», – згадує журналіст.

У наступні дні у Криму під контролем озброєної «самооборони» з'явиться самопроголошена влада, «референдум» перенесуть на 30 березня, а невідомі озброєні люди захоплять низку державних установ. МВС України заявить про збройне вторгнення й окупацію, а виконувач обов'язків президента України Олександр Турчинов – про військову агресію з боку Росії.

За словами Володимира Притули, проблеми для журналістів (особливо тих місцевих, які намагалися з'ясувати обставини того, що почалося на півострові) почалися фактично відразу. «Наближатися до “самооборонівців” і об'єктів, які вони охороняли, було небезпечно. Якщо впізнавали, пробували наздогнати. На цьому журналістська діяльність “у полі” фактично припинилася, – згадує журналіст. – Виїжджати з Сімферополя журналістам можна було лише організовано, групами».

У самій Москві щодо впливу на події у Криму спершу відмовчувалися, потім спростовували (лише пізніше російське керівництво скаже, що, мовляв, ніколи не казало, що російських військових у Криму немає). З огляду на стрімкий розвиток подій, на підмогу кримському кореспондентові Радіо Свобода з Києва вирушають журналісти Андрій Дубчак і Жанна Безп'ятчук.

«Ми були в Криму за два тижні до “референдуму”, ми в'їхали туди фактично в останню ніч, коли ще можна було

українським журналістам завезти техніку, бронезилети, – згадує Жанна Безп'ятчук. – Через пару годин після того, як ми прилетіли до Сімферополя, тамтешній аеропорт захопили «зелені чоловічки». Невдовзі так звана «самооборона Криму» почала перевіряти потяги, які в'їжджали на півострів. Тобто фактично нам дуже пощастило, порівняно з колегами, які пробували дістатися до Криму в наступні дні».

Вже тоді, на початку березня, було очевидно, що виїжджати далеко за межі Сімферополя чи інших великих міст кореспондентам із материка не варто. Так, іще не було вбивств чи викрадень, але неоднозначний статус «зелених чоловічків», які і далі прибували на півострів, а також відверто українофобські настрої загонів кримської «народної самооборони» означали, що рано чи пізно може статися неоправдане і таких ризиків варто уникати. Через умови, в яких працювали журналісти у Криму, українська редакція вперше у своїй новій історії була змушена уникати в ефірі імен і прізвищ тих кореспондентів, які готували сюжети з місця події чи включалися у програму наживо.

У Криму зусилля кореспондентів Радіо Свобода зосереджувалися на тому, щоб відтворити максимально точну, без ілюзій, картину подій, які розвивалися на півострові. Показати, що, з одного боку, проукраїнські сили у Криму таки є, але чисельно вони дуже програють проросійській більшості. З іншого боку – передати і позицію самих проросійських мітингувальників, які вітали дії на півострові невідомих озброєних людей і виступали за приєднання Криму до Росії. Кореспонденти Радіо Свобода також їздили й в українські військові частини у Криму, щоб показати і їхню реальність, те, в яких умовах і під яким тиском військові змушені працювати під час (як підтвердилося зрештою) російської інтервенції у Крим. І, звичайно, інформували про позицію кримських татар – народу, для якого, можливо, ці події у Криму становили найбільшу небезпеку.

Водночас якщо перше відрядження команди київських журналістів у Крим, на щастя, минуло без пригод, друга поїздка кореспондента Радіо Свобода поповнила список журналістських відряджень, кінець яких у певний момент було неможливо спрогнозувати.

У якийсь із днів свого відрядження у Сімферополь журналіст Радіо Свобода Левко Стек вирішив від'їхати у Бахчисарай, щоб зафіксувати, як ситуація розвивається у менших містах, доступ до яких для українських журналістів був обмежений. Робота там тривала без ексцесів аж до моменту, поки кореспондент не сів на автобус, щоб повертатися до Сімферополя. Саме там його й затримали троє невідомих. «Загалом важко описати емоції, що виникають у людини, яку силою витягують з автобуса, втискають обличчям в скло, з якого на неї зацікавлено дивляться нещодавні попутники, і одягають наручники», – так Левко Стек описував події того дня у своїй статті для Радіо Свобода [48]. На голову йому невідомі вдягли мішок, самого посадили на заднє сидіння автомобіля і повезли у невідомому напрямку. Забрали картку з камери. Зрештою, висадили у полі. У Сімферополь повернувся вже без проблем. Відрядження закінчилося значно краще, ніж могло б.

Напружена робота з висвітлення подій у Криму тривала не лише на самому півострові, а й у Києві. Майже щоденними, з огляду на загострення ситуації з українськими військовими у Криму, стали дзвінки у Міністерство оборони, контакти з представниками Військово-морських сил України (зокрема й тими, які по кілька днів перебували заблокованими у бухтах Криму). Ведучі Радіо Свобода спільно з експертами, військовими, представниками уповноважених державних відомств обговорювали можливі виходи зі складної ситуації, кореспонденти вирушали на інтерв'ю з першими вимушеними переселенцями з Криму, які прибували до Києва і Львова.

Серед новацій української редакції, запроваджених з огляду на події на Кримському півострові, – щоденна рубрика «Деза дня», мета якої – аналіз інформаційного контенту щодо подій в Україні і зокрема й Криму, виготовленого російськими засобами інформації. Від найпершого дня кримської кризи більшість російських ЗМІ (а, особливо, російське телебачення) подавала інформацію з України не просто з порушенням журналістських стандартів – це було відверте спотворення фактів або взагалі дезінформація. Нова рубрика була необхідна, по-перше, для того, щоб показати глядачам російсько-

го телебачення в Україні, що віднедавна воно вже не є джерелом фактів, а, отже, до будь-яких повідомлень у російських випусках новин треба ставитися критично. По-друге, інформаційна картина, створена російськими засобами інформації, пояснювала зростання антиукраїнських настроїв всередині самого російського суспільства – цей причинно-наслідковий зв'язок теж варто було показати. Пояснювало це і поглиблення проросійських сепаратистських настроїв у Криму, де більшість населення отримувала інформацію з російських чи проросійських засобів інформації.

Блокування українських військових, тиск на журналістів і проукраїнських активістів, перші жертви «зелених чоловічків» і «самооборони», чергове перенесення «референдуму» (цього разу – на 16 березня) і, зрештою, голосування нібито більшості кримчан за «незалежність півострова» – цю сумну хронологію подій журналісти Радіо Свобода, зрозуміло, відтворили. Далі – промова Володимира Путіна 18 березня про Крим як «невід'ємну частину Росії», підписання договору про входження «Республіки Крим» і Севастополя до складу Російської Федерації, позиція офіційного Києва про невизнання наслідків російської інтервенції на півострів, запровадження Заходом санкцій проти осіб, причетних до анексії Криму. У цих подій наразі не було логічного завершення. Ситуація – у розвитку, і за цим розвитком стежать журналісти Радіо Свобода.

Радіо Свобода сьогодні

Кожний переломний момент в історії України апріорі означає певний поштовх, зміни в українській редакції Радіо Свобода. Так було на початку 90-х, так було після Помаранчевої революції, так було й після Євромайдану і подій у Криму. Можливо, ці слова здаються перебільшенням. Вочевидь, де-чим із цього досвіду редакція Радіо Свобода воліла б поступитися задля іншого, менш болісного перебігу історії. Але Радіо Свобода, як і інші засоби інформації, не впливає на історію – воно її фіксує і відтворює, інформує. У цьому полягає його робота.

У квітні Рада директорів мовлення США (BBG) нагородила київське бюро Радіо Свобода премією імені Дейвіда Берка. У раді відзначили роботу колективу під час Євромайдану. «Ці хоробрі чоловіки і жінки уособлюють найкраще з міжнародних засобів масової інформації США, – сказав із цього приводу голова BBG Джефф Шелл. – Їхнє прагнення до досконалості, рішучість і відвага є зразковим прикладом нашої роботи» [21]. Зусилля кореспондентів Радіо Свобода відзначили і на внутрішньому конкурсі РВЄ/РС, де щомісяця називають редакції, які роблять найвагоміший внесок у свободу слова і підтримку демократичних цінностей у країні мовлення.

Ще до результатів кримського «референдуму», з огляду на ситуацію зі свободою слова на півострові та її нерадісні перспективи, керівництво корпорації РВЄ/РС обговорювало можливість запуску інтернет-видання, яке спеціалізувалося б на висвітленні кримських подій. Ця ідея втілилася 25 березня: Радіо Свобода запустило тримовний (російською, кримсько-татарською й українською) сайт «Крим. Реалії».

Радіопрограми Радіо Свобода сьогодні – це «Ранкова Свобода», «Ваша Свобода», «Свобода Сьогодні», «Ми разом», «Європа на зв'язку», «Молодь плюс», які звучать на хвилях радіостанцій «Ера», «Промінь» та низки партнерів у регіонах.

«Ранкова Свобода» і «Свобода Сьогодні» – це щоденні програми про найсвіжіші події, що сталися в Україні й у світі, репортажі, інтерв'ю, розслідування, опитування, спілкування у прямому ефірі. «Ваша Свобода» – інтерв'ю у прямому ефірі на обрану тему дня. «Європа на зв'язку» – передача про європейський досвід, корисний для України, і досвід український, яким варто було б скористатися у Європі. «Молодь плюс» – щотижнева програма «для молоді і не тільки», несподівані виміри традиційних тем із політики, суспільства, культури.

На окрему увагу заслуговує програма «Ми разом», яку готує Ірина Штогрін. З часу заснування у вересні 2012 року ця передача, яка порушує найактуальніші теми через призму їхнього сприйняття у різних регіонах України, вийшла не лише на відео-, а й на телеформат: з квітня 2014 року її можна дивитися на телеканалі «Перший Україна». Програму «Ми

разом» неодноразово відзначали на внутрішніх конкурсах РВЄ/РС: зокрема, у 2013 році ефір про лікування в Україні хворих на туберкульоз було визнано одним із шести найкращих інформаційних продуктів РВЄ/РС.

Із 2014 року українська редакція Радіо Свобода готує для телебачення і програми «Схеми з Наталкою Седлецькою» («Перший національний»), «Крим. Реалії» (телеканал «24»), «Донбас. Реалії» («Донбас»).

На сайті Радіо Свобода можна дивитися трансляцію наживо ефірів «Вашої Свободи» та «Молодь плюс». Деякі ефіри (зокрема, «Суботнє інтерв'ю») записують на відео спеціально лише для сайту Радіо Свобода. Редакція і далі організовує трансляцію наживо з найактуальніших і найцікавіших подій у Києві й регіонах.

Серед спеціальних інтернет-проектів Радіо Свобода останніх років – «Війна за Україну», «Потяг до Європи», «Волинська трагедія», «Норильське повстання», «Сандармох. 75 років розстрілу», «Радіо Свобода про Євро-2012», «Голодомор. Жива пам'ять», «З архівів КДБ. Пошук свободи».

Сайт Радіо Свобода має версію не лише для персональних комп'ютерів, а й для смартфонів. На них можна завантажити і додатки, розроблені як для операційної системи Android, так і iOS. Є можливість завантажувати подкасти (деякі програми готують спеціально для них), а за допомогою програми AudioNow є змога слухати записи програм Радіо Свобода після дзвінка на спеціальні номери телефонів.

Радіо має сторінки у соцмережах – у «Фейсбуці», «ВКонтакте», «Твіттері», «Гугл+», «Однокласниках». Це – ще один канал не лише поширення інформації, а й зворотнього зв'язку: реакція аудиторії на актуальні питання, порушені на сторінках Радіо Свобода у соцмережах, звучать в ефірі, а деякі теми чи новини, про які таким чином редакцію сповіщають її слухачі і читачі, переростають у репортажі й розслідування.

Окрім бюро у Києві і Празі, з Радіо Свобода співпрацюють журналісти як із різних міст України (Донецька, Львова, Харкова, Сімферополя, Черкас, Луганська, Івано-Франківська, Дніпропетровська, Рівного, Сум, Одеси), так і з-за кордону (Брюсселя, Лондона, Варшави, Рима, Мінська, Москви, Будапешта, Риги, Белграда).

Українську редакцію очолює її директор Мар'яна Драч, головним редактором бюро у Києві є Інна Кузнецова. Кореспонденти Радіо Свобода – це не лише професійні репортери, збирачі інформації, майстри тексту і голосу. Більшість із них – універсальні журналісти, які до всього вміють ще й знімати на відео, робити фото, готувати інфографіку. Робота Радіо Свобода триває у кількох вимірах, і в кожному з цих вимірів редакція намагається триматися на високому рівні.

Післямова

Реальне усвідомлення того, який це грандіозний відрізок часу – 60 років, прийшло до мене вже в процесі підготовки дослідження. До цього здавалося, що якщо виділити ключові досягнення редакції за кожне десятиліття, тримаючи себе у жорстких рамках графіка, викласти хронологію буде не так уже й складно. Це було оманливе враження. Робота з деякими періодами (найперші роки діяльності редакції, самвидав, «шістдесятники», Євромайдан) затягувала настільки, що до графіка поверталася лише після запитання колег: мовляв, коли вже буде остаточний текст. Тоді згадувала про крайні терміни і про те, що треба поспішати.

Можливо, у вас постане запитання щодо зміни підходу до висвітлення історії української редакції: якщо до середини 80-х років акцент робився на персоналіях і передачах, то після того – на подіях і на тому, як українська редакція працювала під час цих подій. До цього я вдалася ненавмисно. До другої половини 80-х українська редакція отримувала інформацію переважно опосередковано, не мала кореспондентів в Україні, а події не виходили за рамки радянської дійсності, яка тоді ще здавалася непорушною. Зрештою, ця ситуація докорінно змінилася, і стрімкий розвиток подій задав динаміку подальшій історії редакції.

У книзі хронологія викладу завершується на подіях у Криму, оскільки терміни підготовки видання вимагали від мене поставити крапку. Точніше, три крапки – тоді ж, навесні, розпочалася криза на Донбасі. Її активна фаза, на жаль, іще триває, і за роботою редакції під час цих подій можна слідкувати у режимі реального часу.

Донині мене не полишає враження, що загальний тон цій праці задала сама історія. Коли я лише розпочинала це до-

слідження, на початку 2013 року, я й уявити собі не могла, що через рік писатиму про діяльність редакції під час Євромайдану, що переживатиму, як записати розповідь кримського кореспондента про роботу під час анексії півострова так, щоб йому нічого не загрожувало на окупованій території.

Навіть зараз, коли перша спроба розповісти історію 60 років роботи української редакції Радіо Свобода підготовлено до друку, я знаходжу нові факти і прізвища, які варто було б дослідити і, вірогідно, додати до цієї оповіді. І це стосується минулого, а скільки важливого і цікавого відбувається в житті редакції саме у цей момент! Об'єктивно оцінюючи інформацію, зібрану у цій книжці, я не сумніваюся, що вона може дати поштовх для подальших досліджень. Українська редакція до інтересу науковців готова.

Список використаних джерел

1. Broadcasting Board of Governors Honors the Late Vaclav Havel [E-source] // Broadcasting Board of Governors. – Text and graphic data. – Access: <http://www.bbg.gov/blog/2011/12/19/broadcasting-board-of-governors-tribute-to-former-czech-president-vaclav-havel/>. – Title from the screen.
2. Critchlow J. Radio Liberty: Radio Hole-in-the-Head / J. Critchlow. – BookSurge Publishing, 2006. – 216 p.
3. Covering Kyiv: «I Moved in the Direction of the Gunshots and Kept Filming» [E-source] // Liberty Net. – Text and graphic data. – Access: <http://libertynet.rferl.org/101/content/maidan-coverage-ukraine-mykhailo-yelchev-ukrainian-service-zydrone-krasauskiene/10714.html>. – Title from the screen.
4. Cummings R. Gallery: 1981 Bombing of RFE/RL in Munich [E-source] / R. Cummings // Cold War Radio Broadcasting: blog. – Text and graphic data. – Access: <http://coldwarradios.blogspot.com/2012/02/gallery-1981-bombing-of-rferl-in-munich.html>. – Name from the screen.
5. Klose K. Havel told me RFE in Prague worth three NATO divisions [E-source] / K. Klose // Radio Prague. – Text and graphic data. – Access: <http://www.radio.cz/en/section/one-on-one/kevin-klose-part-1-havel-told-me-rfe-in-prague-worth-three-nato-divisions>. – Title from the screen.
6. Mickelson S. America's other voice: the story of Radio Free Europe and Radio Liberty / S. Mickelson. – Greenwood Publishing Group, Inc., 1983. – 269 p.
7. Memorandum from the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Nixon [E-source] // U. S. Department of State: Office of The Historian. – Text data. – Access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v12/d149>. – Title from the screen.
8. Sosin G. Sparks of Liberty: An Insider's Memoir of Radio Liberty / G. Sosin. – PennState Press, 1999. – 313 p.

9. «Беркутівець» зірвав каску з написом «преса» і почав бити по голові – журналіст Радіо Свобода [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/media/video/25236208.html>. – Назва з екрана.
10. Бисага І. Продажні душі / І. Бисага // Радянська Україна. – 1957. – № 48–49. – С. 3.
11. Богуславський О. «Визволення» веде до «Свободи»: Внесок одного радіо в незалежність України, або Свобода як окраєць хліба / О. Богуславський // Телевізійна й радіожурналістика : збірник науково-методичних праць / відп. ред. В. В. Лизанчук. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – Вип. 7. – 2007. – С. 212–224.
12. Варварцев М. М. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму / М. М. Варварцев. – К. : Наук. думка, 1974. – 191 с.
13. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 2, т. 2, арк. 164–177.
14. Георгій Гонгадзе зник [Електронний ресурс] // Українська правда. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2000/09/17/2981026/>. – Назва з екрана.
15. Говорить радіо «Визволення» : Збірка матеріалів української програми // Кн. 1. – Мюнхен, 1956. – 144 с.
16. Горбачев М. Политический доклад центрального комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза [Электронный ресурс] // Lib.Ru: Библиотека Максима Мошкова. – Текст. дан. – Режим доступа: http://www.lib.ru/MEMUARY/GORBACHEV/doklad_xxvi.txt. – Загл. с екрана.
17. Директор української служби Радіо Свобода заявляє про передачу йому «прохання» нібито від керівництва СБУ об'єктивно висвітлювати ситуацію навколо аудіоплівки з компроматом на Кучму // Інтерфакс-Україна. – 14.12.2000. – З архіву автора.
18. Директор радіо «Довіра» звинувачує Нацраду з питань ТБ і радіомовлення в тиску з метою розірвання співробітництва зі «Свободою» // УНІАН. – 24.05.2002. – З архіву автора.
19. Журналіст Віталій Портников виїхав з України [Електронний ресурс] // Українська правда. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/21/7010542/>. – Назва з екрана.
20. Калугин О. Прощай, Лубянка! [Електронний ресурс] / О. Калугин // Библиотека Белоусенко. – Текст. и граф. дан. – Режим доступа: http://www.belousenko.com/books/kgb/kalugin_lubyanka.htm. – Загл. с екрана.

21. Київське бюро Радіо Свобода відзначили премією імені Дейвіда Берка [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://goo.gl/CHOZTk>. – Назва з екрана.
22. Кого вбили? [Електронний ресурс] // Українська правда. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2000/11/16/2981340/>. – Назва з екрана.
23. Костюк Б. Округ 223: за лаштунками прямої трансляції [Електронний ресурс] / Б. Костюк // Радіо Свобода. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24766574.html>. – Назва з екрана.
24. Кульчинський Р. В «зоні», як ніде, проявлявся російський шовінізм [Електронний ресурс] / Р. Кульчинський // Історична правда. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/18/36171/view_print/. – Назва з екрана.
25. Купчинський Р. У власній справі / Р. Купчинський // Радіо Свобода. – 14.12.2000. – З архіву автора.
26. Лист першого заступника ТРО «Довіра» В. Резниченка директору української редакції Радіо Свобода О. Народецькому // З архіву автора.
27. Литовченко Л. 30 хвилин у різних вимірах: Передача, присвячена 50-літтю української редакції Радіо Свобода [Електронний ресурс] / Л. Литовченко // Радіо Свобода. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/921170.html>. – Назва з екрана.
28. Литовченко Л. Спеціальна передача, присвячена 50-літтю української редакції Радіо Свобода [Електронний ресурс] / Л. Литовченко // Радіо Свобода. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/919128.html>. – Назва з екрана.
29. Махлис Л. Танго в англійском саду [Электронный ресурс] / Л. Махлис // Форум Мюнхена «Диалог». Текст. дан. – Режим доступа: http://www.dialogkunstforum-muenchen.de/legacy/alt/Dialog/Literatur/Dominante/29_Machlis.pdf. – Загл. с екрана.
30. Методичні матеріали з проблем атеїстичної контрпропаганди (на допомогу пропагандистам, лекторам-атеїстам). – Львів, 1988. – 92 с.
31. Михельсон А. «Довіра» без «Свободи» [Электронный ресурс] / А. Михельсон // Еженедельник «2000». – Текст. и граф. дан. – Режим доступа: <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/3961>. – Загл. с екрана.

32. Народецкий А. Кто такой Николай Мельниченко? Поучительная сага украинского Рахата Алиева [Электронный ресурс] / А. Народецкий // Радио Азаттык. – Текст. и граф. дан. – Режим доступа: http://rus.azattyq.org/content/nikolai_melnichenko_rakhat_aliev/1495410.html. – Загл. с экрана.
33. Овсієнко В. Інтерв'ю з Іриною Калинець [Електронний ресурс] / В. Овсієнко // Майдан. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://maidanua.org/arch/pressk/1269359834.html>. – Назва з екрана.
34. Овсієнко В. Інтерв'ю з Раїсою Мороз [Електронний ресурс] / В. Овсієнко // Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1222892010>. – Назва з екрана.
35. Олійник Г. Кубло шпигунів / Г. Олійник // Вечірній Київ. – 1956. – № 292–294. – С. 3.
36. Плейкис Р. Радиоцензура [Электронный ресурс] / Р. Плейкис // Radio Baltic Waves. – Текст. и граф. дан. – Режим доступа: <http://radiojamming.info/>. – Загл. с экрана.
37. Праця українського відділу радіо «Визволення» // Свобода. – 1954. – № 168. – С. 2.
38. Президент України Кучма заявляє, що тримає «під жорстким контролем» розслідування зникнення журналіста Гонгадзе: інтерв'ю Радіо Свобода // Інтерфакс-Україна. – 29.12.2000. – З архіву автора.
39. Про що говорить мюнхенське Радіо Свобода // Свобода. – 1959. – № 216. – С. 2–3.
40. Прокоп М. Шостий конгрес і українська визвольна справа / М. Прокоп // Свобода. – 1955. – № 95. – С. 2.
41. Радіо «Визволення» в Мюнхені почало передачі українською мовою // Свобода. – 1954. – № 159. – С. 1.
42. Самбук Р. Гіркий дим. Міст / Р. Самбук. – К. : Молодь, 1980. – 272 с.
43. Семків В. Голос свободи: Розмова із легендарним экс-керівником української редакції «Радіо Свобода» Богданом Нагайлом [Електронний ресурс] / В. Семків // Збруч. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/11250>. – Назва з екрана.
44. Скуленко М. И. Убеждающее воздействие публицистики / М. И. Скуленко. – К. : Вища школа, 1986. – 174 с.
45. Скуленко М. И. Психология пропаганды / М. И. Скуленко. – Запоріжжя : КПУ, 2009. – 180 с.

46. Соломатін М. Трубадури «Холодної війни» / М. Соломатін // Радянська Україна. – 1973. – № 223. – С. 3.
47. Сосин Дж. Искры свободы: Воспоминания ветерана радио [Электронный ресурс] / Дж. Сосин ; перев. О. Поленовой и И. Толстого. – 2008. – Текст. дан. – Режим доступа: <ftp://realaudio.rferl.org/ru/sosin.pdf>. – Загл. с экрана.
48. Стек Л. У наручниках і з мішком на голові – бахчисарайські будні [Електронний ресурс] / Л. Стек // Радіо Свобода. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25302224.html>. – Назва з екрана.
49. Тисячоліття хрещення Русі: доповідь митрополита Київського і Галицького Філарета [Електронний ресурс] // Сайт храму Св. Димитрія. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=319:title154&catid=62&Itemid=49. – Назва з екрана.
50. Толстой И. Наш Ильич [Электронный ресурс] / И. Толстой // Радио Свобода. – Текст. и граф. дан. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/content/article/25234414.html>. – Загл. с экрана.
51. Толстой И. Полвека в эфире. 1954 [Электронный ресурс] / И. Толстой // Радио Свобода. – Текст. и граф. дан. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/content/transcript/24204451.html>. – Загл. с экрана.
52. У Мюнхені відбулася пресова конференція в справі українських передач радіо «Визволення» // Свобода. – 1954. – № 182. – С. 1.
53. У центрі Києва збираються на мітинг через рішення українського керівництва у питанні угоди з ЄС [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25176094.html>. – Назва з екрана.
54. Украинская легенда американской «Свободы» // Киевские ведомости. – 1997. – № 19. – С. 6
55. Українське «Радіо Свобода» скорочує мовлення і йде в інтернет. Віктор Єленський звільнився [Електронний ресурс] // Телекритика. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/news/print/38789>. – Назва з екрана.
56. Український відділ у радіо «Визволення» // Свобода. – 1954. – № 96. – С. 3.
57. Українські передачі радіо «Визволення» // Свобода. – 1954. – № 164. – С. 2.
58. ЦДАВО України, ф. 4606, оп. 1, спр. 1539, арк. 45–48.
59. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 15, спр. 1205, арк. 55–58.

60. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4538, арк. 70–73.
61. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4782, арк. 40–44.
62. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5115, арк. 63–65.
63. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5225, арк. 98–100.
64. Шведа Ю. Партії та партійна система України / Ю. Шведа. – Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 132 с.
65. Шістдесятники [Електронний ресурс] // Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803362>. – Назва з екрана.
66. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України ; Галузовий державний архів Служби безпеки України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 626 с.
67. Якщо «Довіра» має претензії до «Свободи», то хай пише в Америку [Електронний ресурс] // Українська правда. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/02/13/2998066/>. – Назва з екрана.

Додаток 1

Звернення до слухачів в ефірі першої програми української редакції радіо «Визволення», 16 серпня 1954 року

Брати і сестри українці, сьогодні ми вперше звертаємося до вас на радіо «Визволення»! Ми живемо закордоном, але наші серця і думки завжди з вами. Жодна «залізна завіса» не розділить нас і не стане цьому на перешкоді. Сьогодні для нас радісний день, бо наше тримке слово вітання радості і надії досягне вас на радіохвилях. Понад мільйон українців живе закордоном. Ми вже довго розповідаємо людям у вільному світі правду про життя у нашій країні, а початок українських передач на радіо «Визволення» ставить перед нами нове завдання: ми говоритимемо до вас і для вас, співвітчизники, бо на нашій Батьківщині ви не маєте ні свободи, ні демократичної преси, ні вільного радіо.

Де б ми не були, наші дороги незмінно ведуть у Київ, у міста й села України... Колись Київська Русь – колыска українського народу – була важливим культурним центром, осередком прадавніх демократичних традицій Східної Європи. Культура Києва – «матері міст руських» – потрапляла в усі куточки Східної Європи. І пізніше, в часи Хмельницького, козаки прославляли України і стали її міццю.

У вогні й бурі революції 1917 року Україна відновила свою незалежність. У прагненні бути господарем своєї долі наш народ проголосив Українську Народну Республіку. Її створили демократичних шляхом – як вияв волі українського народу, згідно з принципом самовизначення націй. Але Українська Народна Республіка стала жертвою більшовицької агресії. Обманюючи, запевняючи, що нічого не зміниться, агресори перетворили Українську Народну Республіку на Українську Радянську Соціалістичну Республіку, яка за комуністичної диктатури стала знаряддям гноблення українського народу.

У боротьбі проти комунізму наша рідна земля поклала великі жертви на вівтар визволення, але ми віримо у справедливість Божу, ми переконані, що ці жертви були немарні, і що Бог віддячить Україні за всі її страждання, боротьба українського народу досягне мети. І ти, народе український, як господар у своєму домі, обіймеш місце «у сім'ї вольній новій». Збудуться слова Т. Г. Шевченка: «І буде син, і буде мати, і буде правда на землі», бо ж «у своїй хаті своя правда і сила, і воля...»

(З архіву редакції)

Додаток 2

За яку свободу стоїть Радіо Свобода?

Про свободу говорить багато людей, а найбільше – комуністична пропаганда в Україні. Тому ми хочемо виразніше окреслити, яку свободу обстоює Радіо Свобода.

Радіо Свобода стоїть за право кожної людини на свободу думки і слова, за право на свободу сумління і релігії, за свободу віри: вірити в Бога або не вірити. Воно обороняє право на свободу зборів, свободу інформації, преси та взагалі свободу друкованого слова, право на свободу наукового досвіду і мистецької творчости.

Радіо Свобода стоїть за право кожного громадянина вільно гуртуватися в об'єднання й організації, щоб спільно обороняти свої погляди та інтереси.

Радіо Свобода стоїть за право селян самим вирішувати форму землеволодіння, за право селянина бути незалежним господарем на своїй землі; за право робітника на свободу праці і свободу вільно об'єднуватись у професійних спілках; за право на страйк, за свободу від експлуатації його сил і праці, за право спільно з іншими обороняти свої інтереси.

Радіо Свобода стоїть за право робітника на співкерівництво підприємством, на якому він працює; за право робітничого класу боротися за такий економічний лад на нашій батьківщині, який найкраще гарантуватиме робітництву свободу від соціального поневолення і господарського визиску. Хоче робітництво України запровадити на своїй батьківщині справжній соціалізм, тобто соціалізм без диктатури будь-якої партії – це його право за такий соціалізм боротися.

Радіо Свобода стоїть за право інтелігента вільно обирати свій фах, вільно творити і працювати без державного чи партійного контролю; за свободу людської думки від будь-якого

тиску політичного чи ідеологічного; за свободу кожної форми культурної діяльності і мистецької творчості.

Радіо Свобода стоїть за свободу людини від страху і терору; за право людини обороняти свою гідність; за недоторканність її особи, за право жити, де вона бажає, і працювати, де їй корисніше. Стоїть за право кожного мати свою власність і вільно нею розпоряджатися; за право самому турбуватися добром і вихованням своїх дітей – без втручання держави і без тиску з боку політичних партій.

Радіо Свобода стоїть за співпрацю класів і народів; воно стоїть за вільний обмін культурних багатств і наукових знань; за мирне співіснування релігій, суспільних доктрин і світоглядів та політичних партій.

Радіо Свобода обороняє право громадянина вільно вирішувати, якого уряду він бажає; стоїть за право вільно свій уряд контролювати і відкликати; обороняє право на критику й організовану опозицію.

Радіо Свобода стоїть за справжній демократичний лад на нашій батьківщині, за соціальну справедливість і широке самоврядування міст, сіл і громадських установ; за рівні права всіх мешканців України, без уваги на їхню віру, расу, клас і національність. Стоїть за право кожної людини мати свободу і змогу вільно плекати свою культуру й рідну мову та зберігати свою національність.

Радіо Свобода стоїть за рівні права всіх народів – без поневолювачів і поневолених, без поділу на «старших» і «молодших»; за співпрацю народів вільних – у вільних міжнародних організаціях.

Радіо Свобода обороняє право українського народу самому вирішувати свою долю, без втручання сторонніх сил; самому вільно організувати своє національне життя; обороняє право нашого народу самому вибирати форму правління і державного ладу, в якому він хоче жити: самому шукати шляхів і способів якнайкраще гарантувати його власне майбутнє. Це його право – мати змогу вільно вирішувати такі питання: чи хоче він комунізму чи ні; чи хоче бути в Радянському Союзі чи вийти з нього; чи хоче жити в одній політичній спільноті разом з іншими народами, а чи мати власну незалежну державу на своїй батьківщині.

Радіо Свобода обороняє право українського народу плекати національну індивідуальність, збагачувати свою національну культуру й розбудовувати її у контакті з культурними надбаннями інших народів; обороняє право нашого народу самому розпоряджатися матеріяльними багатствами України на добро власної країни і її мешканців.

Радіо Свобода стоїть за приязні взаємини України з її сусідами; за справедливий мир у світі; за належне місце українському народові в сім'ї вільних народів світу.

*(Із 3-го збірника матеріалів із ефіру
української редакції Радіо Свобода, 1962 рік)*

Додаток 3

Центральному комітету КП України Довідка з приводу спецповідомлення тов. Головченка про якість забивки антирадянського радіомовлення

14.11.1957

Заступник голови Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР тов. Головченко повідомляє про те, що в третьому кварталі 1957 року Міністерство зв'язку УРСР в Київській, Кримській і ряді інших областей незадовільно проводило забивку антирадянських радіопередач, які ведуться радіостанціями США, Англії, Італії, Іспанії, Канади і Західної Німеччини.

Проведеною перевіркою встановлено, що за останній час значно збільшилася кількість відкритих хвиль, через які ведеться вороже радіомовлення. Більше всього проникає ворожа радіопропаганда в західні та південні області республіки. Як правило, в сільській місцевості і більшості міст республіки ворожі радіостанції можна слухати без будь-яких перешкод на 20–40 хвилях.

Такий стан пояснюється тим, що імперіалістичні держави в цьому році значно збільшили кількість радіостанцій, які ведуть антирадянське мовлення. Коли в кінці 1956 року на території України прослуховувалось до 80 ворожих радіостанцій, то тепер – 96.

У той же час Міністерство зв'язку УРСР зовсім мало буде радіостанцій для забивки ворожих передач. Наявні технічні засоби для боротьби з ворожою радіопропагандою дуже обмежені. Тільки в 9 містах Української РСР діють об'єкти місцевого захисту. Крім того, в м. Києві працює один об'єкт далекого захисту.

На будівництво технічних засобів для боротьби з ворожою радіопропагандою відпускається дуже мало коштів.

В 1957 році на ці цілі було асигновано всього 2 млн карбованців. Це дало можливість завершити будівництво радіооб'єктів місцевого захисту в містах Ужгороді і Чернівцях, і до кінця року буде встановлено п'ять п'ятикіловатних короткохвильових передавачів на діючому радіоцентрі в м. Сталіно.

Необхідно підкреслити, що навіть при умові значного розширення будівництва передавачів для місцевого і далекого захисту, повністю заглушити ворожі радіостанції дуже важко і, по суті, неможливо. Досить сказати, що радіус дії радіооб'єкта місцевого захисту серії «600», який складається з десяти короткохвильових радіостанцій потужністю по 5 кВт, не перевищує 10–15 км. Вартість його будівництва – більше ніж 4 млн карбованців. Більш ефективні радіостанції далекого захисту. Об'єкт серії «700», з 10 короткохвильових радіостанцій потужністю по 50 кВт, забиває 10 ворожих радіостанцій на території в довжину до 1000 км і ширину 200–300 км. Вартість його будівництва – до 35 млн карбованців. Але робота радіостанцій далекого захисту повинна доповнюватися станціями місцевого захисту.

Відділи пропаганди й агітації та транспорту і зв'язку ЦК КП України вважають, що з метою деякого посилення боротьби з ворожою радіопропагандою варто було б вжити таких заходів:

- доручити Держплану УРСР запланувати на 1958–1959 рр. у великих промислових центрах республіки – Ворошиловграді, Сталіно, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні, Жданові, Макіївці, Кривому Розі – будівництво радіооб'єктів місцевого захисту серії «600»;
- Раді міністрів УРСР звернутися до союзного уряду з проханням передбачити в народногосподарському плані на 1958–1959 рр. будівництво радіооб'єктів далекого захисту серії «700» для забивки ворожих радіопередач на території України;
- дати вказівку редакторам республіканських газет, громадсько-політичних журналів, Комітету з радіомовлення і телебачення при Раді міністрів УРСР більше готувати матеріалів, які викривали б ворожу пропаганду;

- проінформувати відділ пропаганди й агітації ЦК КПРС про стан забивки антирадянського радіомовлення на території Української РСР.

Підписи

Заввіділом пропаганди й агітації ЦК КП
України — *Хворостяний*

Заввіділом транспорту і зв'язку ЦК КП
України — *Губський*

Завсектором відділу пропаганди й
агітації ЦК КП України — *Яровенко*

*Джерело: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4538,
арк. 70–73*

Додаток 4

Доповідна записка ЦК КПУ

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ

20 января 1972 г.

Докладная записка

Комитет госбезопасности при СМ УССР, руководствуясь Постановлениями ЦК КПСС от 28 июня 1971 г. и ЦК КП Украины от 27 июля 1971 г. «О мерах по противодействию нелегальному распространению антисоветских и других политически вредных документов», провел ряд мероприятий по пресечению распространения в республике материалов враждебного характера.

Как показал анализ оперативных данных, документы, получившие название «самиздат», имели широкое распространение среди отдельных антисоветских националистических и антиобщественных элементов, особенно из числа творческой и научной интеллигенции, студенческой и учащейся молодежи. В отдельных случаях «самиздат» оказывается в руках лиц, которые некритически относились к его содержанию и безответственно популяризировали его среди широкого круга своих знакомых.

Всего за период с 1964 года на Украине зафиксировано распространение 778 наименований документов более чем 250 авторов, из них свыше 30% антисоветского содержания, в т. ч. более 53% националистического толка. Около 6% всех распространявшихся документов исполнены на украинском языке и по украинской тематике.

Наибольшее распространение имели документы «самиздата», написанные разрабатываемыми по делу «Блок» И. ДЗЮБОЙ, Е. СВЕРСТЮКОМ, В. ЧЕРНОВОЛОМ, М. ГОРИНЕМ, О. МЕШКО и другими националистически настроенными лицами, такими как Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ, А. ГОРСКАЯ, Л. КОСТЕНКО. В числе документов «самиздата» фиксирова-

лись письма-протесты и заявления, адресованные в партийно-советские инстанции и международные организации по поводу судебных процессов над лицами, совершившими особо опасные государственные преступления. Авторами таких документов являются находящиеся в настоящее время в заключении за антисоветскую деятельность В. МОРОЗ, С. КАРАВАНСКИЙ, В. ГОРБОВОЙ, Л. ЛУКЬЯНЕНКО и другие.

В этих «документах» излагаются утверждения о якобы проводимой русификации на Украине, «отклонениях» от ленинских принципов в национальной политике партии, «ущемлениях» экономических прав УССР, «умышленном уничтожении» памятников истории и культуры, возводится клевета на деятельность органов госбезопасности, прокуратуры и суда.

В 1965 году неизвестными авторами были написаны и имели хождение в узком кругу националистических элементов документы программного характера «Стан та завдання українського визвольного руху», «Історична необхідність визволення України» и некоторые другие.

На территории республики широко распространились документы, изготовленные за ее пределами т. н. «демократами» (СОЛЖЕНИЦЫНЫМ, САХАРОВЫМ, МЕДВЕДЕВЫМ и другими), крымско-татарскими «автономистами», еврейскими националистами, которые ввозились на Украину, в основном, жителями гор. Киева ПЛЮЩОМ и СВЕТИЧНЫМ, г. Одессы – СТРОКАТОВОЙ, г. Харькова – АЛТУНЯНОМ.

По своему содержанию этот «самиздат» является антисоветским, клеветническим и тенденциозным. Распространяется он в форме различных «исследований» по политическим, экономическим и философским вопросам, «воспоминаний» о «жертвах сталинизма», а также в виде писем и обращений-протестов в инстанции.

Внутри республики материалы «самиздата» обсуждались, комментировались на различных сборищах, передавались из рук в руки. Свыше 100 наименований документов «самиздата» по различным нелегальным каналам переправлено за границу, где они опубликованы националистическими издательствами, содержание их систематически используется в передачах антисоветских радиостанций.

Так, издательство «Сучасність» в Мюнхене опубликовало трактат И. ДЗЮБЫ «Інтернаціоналізм чи русифікація?» и «Лихо з розуму» В. ЧЕРНОВОЛА. В издательстве «Смолоскип» вышли из печати статья Е. СВЕРСТЮКА «Собор у риштованні» и – одной книгой – 1-й и 2-й выпуски «Українського вісника», сборники стихов Н. ХОЛОДНОГО – «Крик из могилы» и В. ГОЛОБОРОДЬКО – «Летюче віконце». Брюссельское издательство «Література і містечтво» опубликовало сборники стихов И. КАЛИНЦА – «Поезії з України» и В. СТУСА «Зимові дерева». Публиковались за рубежом «произведения» Г. ЧУБАЯ, документы М. МАСЮТКО, М. ОСАДЧЕГО и ряда других лиц.

В ряде случаев на Западе печатались отдельные малоценные в художественном и двусмысленные в идейном отношении произведения, опубликованные в нашей печати. К ним относятся известный роман Р. ИВАНЬЧУКА «Мальви», перепечатанный Нью-Йоркским издательством «Наша Батьківщина», повесть И. ЧЕНДЕЯ «Иван» в журнале «Молода Україна» (орган ОДУМ, Торонто), новеллы Е. ГУЦАЛО «Перший сніг» и «У полях», помещенные в журнале «Авангард» (орган СУМ, Брюссель) и ряд других.

Значительная часть изданных за границей «самиздатовских» документов и иных материалов, авторами которых являются советские граждане, засылается обратно на Украину с соответствующими комментариями враждебного содержания в виде «вступлений», «редакционных заметок», «последствий» и т. п. Так, откровенно антисоветскими комментариями сопровождаются нелегально поступившие из-за границы «Собор у риштованні» Е. СВЕРСТЮКА, «Лихо з розуму» В. ЧЕРНОВОЛА, «Зимові дерева» В. СТУСА и др.

Вопрос о публикациях за границей произведений советских авторов изучается. Результаты будут доложены дополнительно.

Одновременно в большом количестве засылаются по почтовому каналу антисоветские националистические брошюры, листовки, плакаты и другая печатная продукция зарубежных идеологических центров противника.

Только в 1970 году службами КГБ республики было конфисковано 19 582 документа, направлявшихся из капиталис-

тических стран с антисоветскими вложениями, из них 4200 документов исходило из зарубежных центров ОУН.

За 9 месяцев 1971 года перехвачено и конфисковано 20 357 зарубежных изданий и публикаций враждебного характера, в том числе националистического содержания – 1314, антисоветского – 1859, сионистского – 3443, религиозного – 11955, ревизионистического – 42. Пограничным контролем за тот же период изъято более 160 тысяч документов аналогичного содержания, ввозившихся в страну.

В начале 1970 года националистическими элементами было налажено издание нелегального журнала «Український вісник», которым, как можно заключить из его содержания и структуры, предпринята попытка внести организованное начало в вопросе распространения документов «самиздата».

Складывавшаяся обстановка учитывалась органами КГБ республики в своих мероприятиях по выполнению постановлений ЦК КПСС и ЦК КП Украины. Мероприятия по противодействию распространению «самиздата» осуществлялись с учетом общего направления борьбы с идеологическими диверсиями противника и подрывной деятельностью антисоветских элементов внутри республики и предусматривали:

- планомерный розыск авторов антисоветских и националистических документов и лиц, занимающихся их размножением и распространением;
- выявление постоянно действующих путей распространения таких документов, каналов проникновения их в республику из других районов страны и из-за границы;
- выявление множительных средств, предупреждение или пресечение попыток использования во враждебных целях множительной техники государственных и иных учреждений и организаций;
- гласную и негласную документацию деятельности лиц, распространяющих «самиздат»;
- изучение причин и явлений, способствующих деятельности антиобщественных элементов и своевременную информацию о них партийных органов с целью их устранения;
- проведение профилактической работы, направленной на предотвращение изготовления и распространения документов «самиздата».

За время с июля 1971 года на территории республики зафиксировано 39 случаев распространения 45 наименований документов «самиздата», в том числе 5 случаев распространения «Вісника».

Из «самиздата», изготовленного в республике, в указанный период наиболее часто фиксировались «Інтернаціоналізм чи русифікація?» И. ДЗЮБЫ, «Приєднання чи воз'єднання» БРАЙЧЕВСКОГО. В Крымской, Херсонской и Запорожской областях распространялись материалы татарских «автономистов», Киевской, Днепропетровской, Крымской и Одесской областях – еврейских националистов и сионистов, в Херсонской, Николаевской и Харьковской – религиозная литература, включая документы от имени т. н. «комитета за восстановление прав русской православной церкви», в которых с клеветнических позиций освещается положение верующих в нашей стране и содержатся призывы к борьбе против существующего закона о культах.

Почти не распространяются (за исключением двух случаев) ранее имевшие широкое хождение документы, которые на судебных процессах признаны антисоветскими и их изготовление и распространение вменялось в вину подсудимым («Репортаж із заповідника ім. Берії», «Хроніка опору», «Серед снігів», «З приводу процесу над Погружальським» и др.).

Новые по наименованиям документы в 1970–71 гг., как правило, печатались в нелегальном журнале «Український вісник», в том числе такие как «Про деякі функції райкомів партії у громадському та культурному житті міста Києва», «Про VI з'їзд письменників України».

Можно полагать, что «Вісник» аккумулировал в себе «самиздат» и взял на себя функции его распространения.

Все пять выпусков «Вісника» фиксировались только в нескольких или в единственных экземплярах. Вместе с тем, их тексты ежедневно передаются радиостанцией «Свобода» и, реже, другими.

Неширокое распространение печатного текста «Українського вісника» в республике не исключает, что издатели его, сознавая антисоветский характер журнала, стараются избежать провалов при распространении и для этого вступили в

сговор с единомышленниками за рубежом, с помощью которых доводят содержание «Вісника» через радиостанции, ведущие враждебные трансляции на Советский Союз.

Как уже упоминалось выше, в сентябре 1971 года националистическое издательство «Смолоскип» в Париже издало одной книгой первый и второй выпуски «Вісника». В предисловии к указанной книге издательство поощряюще подчеркивает, что «Вісник» «преобладающий документ нашей доби, без якого прямо невозможно было б зрозуміти ті події, які відбуваються на Україні, де наш народ бореться за свою свободу».

Комитет госбезопасности принимает активные меры по розыску издателей «Вісника» и пресечении их враждебной деятельности. По факту распространения «Вісника» возбуждено уголовное дело.

Наряду с «Українським вісником» на территории республики распространяются отдельные экземпляры нелегального журнала «Хроника текущих событий», который, по имеющимся данным, изготавливается в Москве.

С учетом того, что отдельные материалы «Вісника» находят свое отражение в «Хронике», оперативно-следственные мероприятия по установлению мест изготовления названных журналов и лиц, относящихся к их «Редакциям», проводятся совместно с соответствующими подразделениями КГБ при СМ СССР и УКГБ по Москве и Московской области.

Все поступающие данные о распространении «самиздата» тщательно проверяются, документы, как правило, изымаются, а к распространителям их применяются различные меры воздействия. За последние два года за указанные преступления органами государственной безопасности Украины было арестовано 39 человек, из них 4 человека повторно.

УКГБ по Львовской области был арестован ДЯК Владимир, 1931 года рождения, работавший заведующим лесосклада Стрыйского лесхоззага, и в октябре 1971 года осужден областным судом за то, что распространял «самиздат», лично изготовил антисоветские документы под названием «Мова і люди», «Мова в соціалістичному суспільстві». При аресте у него изъяты 286 наименований антисоветских документов, а также 93 тысячи рублей, 100 американских долла-

ров, золотые монеты и другие ценности, приобретенные в результате хищения социалистической собственности.

В ходе проведения мероприятий по оставшимся связям участников оперативно ликвидированной в 1967 г. антисоветской организации «Украинский национальный фронт» в марте с. г. выявлено и изъято 20 экземпляров антисоветского нелегального журнала «Воля і Батьківщина», находившихся у работника Моршинского курорта ЧЕРНИХИВСКОГО, и в июле с. г. изъят националистический архив осужденного главаря «УНФ» КВЕЦКО, хранившийся у его родственника ДАНИЛИВА в Ивано-Франковской области.

В июне 1971 г. при проведении мероприятий по розыску типографии баптистов-раскольников в гг. Киеве и Харькове было изъято около тонны различной религиозной литературы. Сектантка ГОЛУБ Н. Т., занимавшаяся транспортировкой этой литературы, арестована. Уголовное дело на нее возбуждено по материалам КГБ при СМ УССР. Следствие ведет прокуратура г. Киева. Причастные к изготовлению указанной литературы сектанты КИРИЛЮК и КАНИЩЕВ взяты в оперативную проверку.

В том же месяце Одесским областным судом за систематическое распространение «самиздата» осуждена по ст. 187 ч. 1 УК УССР ПАЛАТНИК Рейза Анатольевна, 1936 года рождения, еврейка, работник библиотеки Центрального района г. Одессы. Органами КГБ при аресте у нее изъято 78 наименований документов.

За активное распространение материалов «самиздата» арестованы также жители г. Одессы ПРИТЫКА А. И., 1929 года рождения, врач-хирург поликлиники Водздравотдела, РЕЗНИКОВ А. С., 1937 года рождения, учитель СШ рабочей молодежи № 14 и СТРОКАТОВА Е. А., 1926 года рождения, преподаватель медицинского училища г. Нальчик, у которых изъято около 50 наименований документов антисоветского клеветнического и идейно вредного содержания.

Кроме того, в 1970–1971 годах органами КГБ республики направлены в прокуратуру материалы на 41 человека, занимавшихся распространением враждебных документов и проводивших антисоветскую агитацию в устной форме, для решения вопроса о привлечении к уголовной ответственности.

Серьезное значение уделялось мерам профилактического воздействия.

В ноябре 1970 года совместно с Особым отделом ККВО осуществлена профилактика военнослужащего ЯКОВЕНКО В., хранившего и распространяющего материалы «самиздата» среди своих связей из числа участников хора «Жайворонок».

В конце 1970 – начале 1971 года проводились профилактические мероприятия в отношении жителей г. Винницы ГЕТМАНА А. И. и ПОКИДЬКО И. А., в процессе которых указанными лицами и их связями сдано в УКГБ большое количество документов «самиздата». Идеологически вредная деятельность журналиста ГЕТМАНА стала достоянием широкой общественности в г. Виннице и области. Принятые к нему и его связям меры были встречены одобрительно и явились действенной формой предотвращения подобных проявлений со стороны других лиц.

За распространение трактата националистического толка среди студентов Житомирского пединститута в 1971 году профилактирован с участием комсомольского актива студент этого института ЛЫЗА Владимир.

Всего за период с июня 1971 года по республике профилактировано 25 человек, распространявших «самиздат», в том числе на собраниях коллективов – 14, в органах госбезопасности – 11.

В числе профилактированных КУДИЦКАЯ М. И., 1930 года рождения, член КПСС, адвокат юридической консультации г. Луцка; МУЛЯВА В. С., 1937 года рождения, член КПСС, преподаватель философии Житомирского сельхозинститута; ЛИПЕЙКО Е. Н., 1923 года рождения, ст. лаборант кафедры русской литературы Ужгородского сельхозинститута; СКУНЦ П. Н., 1942 года рождения, беспартийный, старший редактор издательства «Карпаты»; ДОВГАНЮК Е. П., инженер Калушского химкомбината Ивано-Франковской области; КУЦЕНКО П. И., 1948 года рождения, литературный сотрудник Ольшанской районной газеты Кировоградской области; ЗАВАДСКИЙ А. Э., 1936 года рождения, корректор института рыбозаводки Крымской области, исключен из членов КПСС; БАБИЧЕНКО С. К., 1941 года рождения, сотрудник редакции «Курортная газета» (освобожден от должности) и другие.

КГБ республики и его органами на местах проведена определенная работа по предупреждению и пресечению акций идеологической диверсии со стороны въезжающих в республику иностранцев. В отдельных случаях проводилась кино- и фотодокументация их враждебной деятельности.

За ввоз и распространение националистической литературы на территории Украины в августе 1971 года выдворены за пределы СССР канадские туристы Вера и Зоряна ГРИЩЕНКО. Момент изъятия у них литературы был заснят на пленку. Эти материалы будут использованы в контрпропагандистских мероприятиях.

В процессе проведения мероприятий по противодействию распространения «самиздата» обращалось внимание на порядок использования множительных средств, хранения типографского шрифта в учреждениях, учебных заведениях, типографиях, рекомендовались меры, которые ограничивали бы возможности их использования для размножения «самиздата». Лица, виновные в бесконтрольной эксплуатации множительных средств и небрежном хранении типографского шрифта привлечены к административной ответственности.

В г. Харькове выявлен ряд лиц, которые в корыстных целях занимаются размножением и спекуляцией материалами «самиздата» и магнитофонными записями текстов политически вредного содержания. Эти лица взяты в проверку.

В ряде других городов совместно с органами милиции и дружинниками проведена проверка студий звукозаписи, клубов, дворцов культуры и мест отдыха молодежи. В результате изъято десятки тысяч метров магнитофонных записей идейно невыдержанных песен ВЫСОЦКОГО и ГАЛИЧА, пародий, декламаций и т. п. Только по одному г. Симферополю изъято более 18 тысяч метров магнитоазаписей.

В октябре 1971 г. профилактирован житель г. Каменец-Подольска ТАБЕЛЬСКИЙ Н. Н., 1936 года рождения, который для размножения такого рода материалов использовал студию звукозаписи «Военторга».

Мероприятия по осуществлению контроля за использованием звукозаписывающей аппаратуры в дальнейшем будут продолжены.

Управлением КГБ по Львовской области выявлена и в настоящее время изучается группа студенческой молодежи,

участники которой по инициативе известного органам КГБ своими националистическими настроениями ЧУБАЯ Григория выпускают литературный сборник «Скрина», где публикуют свои идейно невыдержанные стихи. После окончания проверки будет принято решение о форме пресечения деятельности группы.

Органами КГБ республики проводилась работа по пресечению распространения листовок и анонимных документов.

На протяжении 1971 года на территории Украинской ССР фиксировалось 92 случая распространения листовок враждебного содержания. В адреса различных советско-партийных органов и частных лиц за тот же период было направлено 819 анонимных писем антисоветского, клеветнического, угрожающего и провокационного характера. Многие из них исполнены с различными ухищрениями, с применением множительной техники и типографских приспособлений.

В результате проведенных в 1971 году органами КГБ Украины оперативно-розыскных и следственных мероприятий выявлены 80 распространителей листовок и 221 автор анонимных документов, 24 из них арестованы и привлечены к уголовной ответственности. Более 200 человек профилактировано в органах КГБ и на собраниях коллективов трудящихся.

О проводимой работе по предупреждению и пресечению фактов распространения «самиздата» органы КГБ на местах своевременно докладывают партийным комитетам и под их руководством осуществляют профилактические мероприятия, представляют материалы для использования в печати и лекциях.

Оперативный состав органов КГБ также систематически выступает с лекциями о политической бдительности и идеологических диверсиях противника перед трудящимися предприятий, колхозов, учреждений, организаций, в учебных заведениях, ведет большую индивидуальную разъяснительную работу, что в значительной мере способствует предупреждению распространения «самиздата».

В 1971 году по материалам органов госбезопасности в республиканской и местной печати опубликовано 137 статей, разоблачающих буржуазно-националистическую идеологию, компрометирующих лиц, проводивших антисоветскую де-

тельность, в том числе таких изготовителей и распространителей «самиздата», как С. КАРАВАНСКИЙ, В. МОРОЗ, А. СТРОКАТОВА и ряд других.

В связи с засылкой из-за границы антисоветских печатных изданий, органы КГБ через свои специальные службы и пограничный контроль принимают меры по предотвращению проникновения и распространения их в республике.

С целью недопущения получения иностранцами тенденциозной информации о положении на Украине и ограничения их возможностей по распространению материалов открыто враждебного и морально разлагающего характера приняты меры по предупреждению и локализации их контактов с политически неустойчивыми лицами.

Вместе с тем, органами КГБ осуществляются соответствующие контрпропагандистские мероприятия путем засылки в капиталистические страны политически выгодных материалов по почтовым каналам, через клубы иностранных моряков в портах, через экипажи судов заграничного плавания и другими путями.

Принимаются также меры к активизации работы по укреплению оперативных позиций среди различных категорий населения, главным образом, в кругах лиц, подозреваемых в проведении националистической, сионистской и другой враждебной деятельности, постоянно анализируются и обобщаются результаты работы по предотвращению акций идеологической диверсии со стороны иностранцев, изыскиваются более действенные формы ее пресечения. Оказывается необходимая помощь партийно-советским органам, Комсомолу и общественности в проведении пропагандистских мероприятий среди населения.

О дальнейшей работе органов КГБ республики по противодействию нелегальному распространению антисоветских и других политически вредных документов будем докладывать.

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете министров Украинской ССР

В. Федорчук

*Джерело: ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 2, т. 2, арк. 164–177
(з архіву В. Овсієнка)*

Додаток 5

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ

Інформаційне повідомлення за 1 лютого 1973 г.

На території Української ССР знаходилися 465 іноземців: із США – 9, Англії – 10, ФРН – 20, Франції – 48, Канади – 5, інших країн НАТО – 88, інших капіталістических і розвиваючихся держав – 285 осіб. В тому числі: в Одесі – 220, Києві – 64, Львові – 49, Херсоні – 26, Ворошиловграді – 24, Харкові – 17, Запоріжжя – 11, Донецьку – 9, Полтаві – 7, Чернівцях – 3, інших містах – 35 осіб.

В Одеському порту знаходилися 7 суден із капіталістических країн, екіпажі яких складаються із 207 осіб, із них: 2 судна із АРЕ – 66 осіб., 2 судна із Греції – 40 осіб., 1 судно із Фінляндії – 39 осіб., 1 судно із Ліберії – 33 осіб., 1 судно із Італії – 29 осіб.

Привлечение к уголовной ответственности за антисоветскую агитацию и пропаганду

Полтавская область

1. 13 и 21 ноября 1972 г. № 941-1 и 969-2 докладывалась о распространении неизвестным преступником в гор. Кременчуге 7 листовок враждебного содержания под названием «Розгул шовінізму», «Правда за ґратами» (2 экземпляра), «50 років СРСР», «Колоніальна імперія», «Середньовічна інквізиція» и «Хто він такий», в которых возводилась злобная клевета на советскую действительность, национальную политику КПСС и восхвалялись арестованные органами КГБ республики за проведение антисоветской националистической деятельности ДЗЮБЫ, ЧЕРНОВОЛА и другие.

По данному факту прокуратурой гор. Кременчуга было возбуждено уголовное дело и для дальнейшего расследования передано в Управление КГБ по Полтавской области.

Принятыми УКГБ мерами по розыску преступника установлено, что исполнителем и распространителем этих листовок является слесарь Кременчугского автомобильного завода.

МАКОВИЙЧУК Григорий Трофимович, 1935 года рождения, уроженец с. Ивча Литинского района Винницкой области, украинец, беспартийный, со средним образованием, судимый в 1954 году к 2 годам лишения свободы за хищение личного имущества граждан, житель гор. Кременчуга.

1 февраля 1973 г. за проведение антисоветской агитации и пропаганды Управления КГБ МАКОВИЙЧУК арестован. При обыске у него на квартире обнаружены и изъяты магнитофонные и собственноручные записи враждебных передач радиостанции «Свобода», в том числе черновики указанных листовок.

На допросе МАКОВИЙЧУК показал, что начиная с 1969 года он систематически прослушивал антисоветские передачи названной зарубежной радиостанции. Под их влиянием пришел к выводу, что распространяемые «Свободой» клеветнические измышления о Советском Союзе соответствуют действительности. Листовки изготовил и распространил с целью ознакомления многих советских граждан с содержанием этих враждебных радиопередач.

Расследование по уголовному делу продолжается.

КГБ при СМ СССР об этом доложено.

гор. Черкассы

2. 31 января 1973 г. Областной прокуратурой по материалам Управления КГБ за проведение антисоветской агитации и пропаганды привлечен к уголовной ответственности и арестован близкая связь объектов дела «Блок».

ЗАХАРЧЕНКО Василий Иванович, 1936 года рождения, уроженец с. Гутыровка Полтавского района Полтавской области, украинец, беспартийный, исключенный в октябре 1972 г. из членов Союза писателей Украины, литературный работник редакции областной газеты «Черкасская правда», житель гор. Черкассы.

Как установлено, ЗАХАРЧЕНКО на протяжении длительного периода времени занимался враждебной деятельностью. В 1966 году он написал новеллу «Дзвінок», в которой клеветал на советскую действительность. В 1967 году среди

знакомых распространял антисоветский «трактат» И. Дзюбы «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Тогда же написал пасквиль такого же содержания под названием «Пам'ятник чекістам у Києві». В 1979 году хранил и распространял среди своего окружения книгу украинского буржуазного националиста Ю. Горлиса-Горского «Холодний Яр», документы «сам-издата» – «Хроніку опору» В. Мороза и т. н. «Лист творчої молоді міста Дніпропетровська» Сокульского, известные своим враждебным националистическим содержанием.

Ведется следствие. УКГБ оказывает прокуратуре необходимую помощь в расследовании, проводимом по данному делу.

В 1972 году украинскими националистами в США создано в городе Денвере (штат Колорадо) т. н. «Украинское академическое издательство» (УАП), в задачу которого входит выпуск на английском языке изданий по различным вопросам украиноведения – культуры, литературы, истории и других гуманитарных наук, а также таким же проблемам, касающимся истории и культуры народов восточноевропейских стран. Возглавляет издательство декан Нью-Йоркского университета ВЫНАР Богдан, активный член ряда националистических организаций.

УАП намерено издать «Антологию современной украинской прозы» Юрия Луцкого, «Историю украинской литературы» Дмитрия Чижевского, «Историю украинской культуры», «Историю Украины», коллективный «труд» под названием «Украина. Библиографический справочник научной литературы», подготовленный Б. ВЫНАРОМ совместно с т. н. «Научным обществом им. Шевченко» в Европе, и некоторые другие «произведения».

По имеющимся данным, УАП якобы является отделом известного американского издательства справочной литературы «Лайбрериз Анлимитед».

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете министров Украинской ССР

В. Федорчук

Разослано членам и кандидатам
в члены Политбюро ЦК КПУ

*Джерело: ГДА СБУ, ф. 16, спр. 58, т. 15, арк. 426–429
(з архіву В. Овсієнка)*

Додаток 6

Лист українських патріотів до Радіо Свобода

(авторство невідоме)

До українського відділу
Радіо Свобода у США і ФРН

В умовах радянського режиму все суспільне і творче життя народу є під невсипущим наглядом і всі засоби інформації, агітації і пропаганди – в руках органів безпеки і таким чином населенню СРСР все підноситься у викривленому, неправдивому, зате вигідному для радянської влади, вигляді.

Загальновідомо, що особливий тиск Москви спрямований на Україну, адже український народ є найбільшою поневоленою нацією російської радянської імперії. На Україні всякі форми гноблення, в тому числі національний гніт, найжорсткіші; тут найширше здійснюється денаціоналізація і русифікація населення і всяке вільне, правдиве слово про минуле і теперішнє життя українського народу є під заборону.

За таких умов єдиними джерелами правдивої інформації на Україні є самвидав і Західні радіопересилання, особливо передачі радіо «Свобода», без яких тепер немислиме будь-яке національне життя народу. З огляду на такий стан речей ми, українські патріоти, від імені всіх радіослухачів України звертаємося до Вас з проханням:

1. Збільшити час радіопередач на українській мові, поширивши їх і на денний час, як це робиться на мовах російській, польській, чеській, угорській і др.;

2. радіопересилання мають ефект і досягають своєї мети тільки в тому разі, якщо їх чутність, не дивлячись на заглушення, хороша, а тому просимо посилити потужність радіопередач на українській мові і то в діапазонах коротких хвиль 25, 31, 41, 49 метрів, адже вже давно всі нові радіоприймачі в СРСР випускаються тільки з такими діапазонами і лише в не-

значної кількості радіослухачів є старі або перероблені приймачі з діапазонами 19, 17, 16 метрів чи нижче;

3. просимо від нашого імені в першу чергу уряди Великобританії і Федеративної Республіки Німеччини (а також інші держави) передавати через такі відомі радіостанції як «Бі-Бі-Сі» і «Німецька хвиля» поряд з іншими мовами Європи радіопересилання і на українській мові, адже відсутність таких передач є дискримінацією багатомільйонного українського народу – одного з найбільших народів Європи;

4. у зв'язку з тим, що Радянський Союз намагається собі присвоїти всю заслугу в перемозі над Німеччиною у Другій світовій війні і якомога зменшити значення вкладу Західних союзників, просимо давати своєчасну і гідну відсіч такій радянській пропаганді, адже відомо (із «Переписки» Президента США Рузвельта, прем'єр-міністра Великобританії Черчилля і генсека Сталіна), що сам Й. Сталін признається в тому, що без допомоги Союзників Радянський Союз не був би спроможний вести війну і зазнав би неминучого краху, і просимо докладно розповідати про участь США, Великобританії та інших Союзників у Другій світовій війні, про висадку на Сіцилію, Італію, Грецію (хіба це уже був не другий фронт у Європі?) і пояснити величезні людські жертви Радянського Союзу у війні безглуздим щодо людських життів веденням воєнних дій, в тому числі – примус, споювання солдатів алкоголем, штрафні батальйони тощо;

5. називати Радянський Союз, як це і відповідає дійсності, останньою імперією сучасності і давати для цього наукову характеристику і приклади загарбницької колонізаторської політики Москви, як зговір Сталіна і Гітлера про поділ Польщі 1939 року, загарбання Прибалтійських республік, частини фінських земель і інші територіальні розширення і продовження такої політики по сьогодні (Афганістан, наприклад);

6. вся радянська пропагандистська машина безперервно і на повну потужність працює над опаплюванням справедливої національно-визвольної війни українського народу у західній частині України проти німецьких, а потім – російських окупантів під час Другої світової війни і після неї; просимо дати цим подіям, – як воєнним діям, так і репресивним заходам каральних загонів щодо мирного населення, – дійсне ви-

світлення, залучивши до цього спогади учасників і сучасників руху опору, документи, наукові праці, як історія УПА, розповіді про визначних провідників і вождів визвольної війни, як Степан Бандера, Роман Шухевич та інші народні герої, легендарні борці українського народу; просимо не залишати без належної уваги цю славу сторінку історії українського народу, яка є вельми повчальною для цілого Вільного світу, поскільки це була перша національно-визвольна війна проти Москви після Другої світової війни – це був «український Афганістан» і борців якого дотепер переслідують, катують і знищують;

7. просимо розповісти світові про українське населення, вивезене цілими родинами, селами в Сибір і про їх долю, а так само про сталінські концентраційні табори; через радіо «Свобода» закликати бувших політв'язнів, які зараз проживають на Заході, об'єднатися в братство чи союз, завданням якого був би захист переслідуваних радянським режимом громадян;

8. передавати через радіо «Свобода» весь самвидав, який потрапляє на Захід і заборонені твори українських письменників, істориків, науковців;

9. просимо передавати на хвилях радіо «Свобода» музикальні вітання рідним і знайомим з нагод свят, роковин, іменин, які б склалися з українських пісень: давних і сьогочасних, народних і пісень українських композиторів.

Ці наші побажання стосуються так само українських передач радіо «Голос Америки», Канади та інших радіостанцій, які в майбутньому передаватимуть пересилання на українській мові.

З глибокою пошаною до Вас і безмежною подякою, – бо робите Ви велику справу, – від імені українських радіослухачів.

Червень, 1985 р.
Українські Патріоти

(З архіву редакції)

Додаток 7

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербиць- кому про інспірації супротивником негативних процесів у середовищі творчої інтелігенції

4 декабля 1987 г.

В последнее время зарубежными средствами массовой информации развернута широкая пропагандистская кампания с использованием личностей Стуса В., Черновола В., Руденко Н., Светличного И. и некоторых других лиц из числа интеллигенции, отбывавших наказание за антисоветскую деятельность. Особое место в указанных акциях отводится Стусу, в прошлом дважды судимому за антисоветскую деятельность и умершему в местах лишения свободы. Идеологические центры противника инспирируют националистические элементы в республике к выступлениям с требованиями отметить в январе 1988 года 50-летие со дня его рождения.

В этих целях за границей изданы два поэтических сборника Стуса, публикуются статьи, рекламирующие его как «великого поэта современности». Одновременно распространяется обращение ранее судимых за антисоветскую деятельность его единомышленников Сверстюка, Светличного, Черновола в «пен-клуб» и Союз писателей Украины с провокационными предложениями организовать в республике и в «рамках ЮНЕСКО» мероприятия, связанные с юбилеем Стуса. Подобные заявления поддерживаются националистически настроенными лицами и обсуждаются отдельными украинскими писателями, хотя Стус не являлся членом СПУ.

Проявляя явно в инспираторских интересах повышенное внимание к Черноволу, Сверстюку, Светличному, Руденко и другим лицам, противник пытается представить их как невинно пострадавших из-за необоснованных преследований

со стороны властей, определить из них «лидеров», «мучеников», которых можно было бы активно использовать для идейного сплочения враждебных элементов в республике.

Следует отметить, что на лидирующее положение в националистической среде претендует Черновол, возглавлявший совместно с ранее судимыми своими единомышленниками выпуск сборника «Український вісник» и организовавший нелегальную передачу материалов для публикации за границей.

Бывший член СПУ Руденко в мае 1987 года был досрочно освобожден в порядке помилования от отбывания наказания за антисоветскую деятельность, идейно не разоружился. Проживая в Горно-Алтайской области, возбудил совместно с женой ходатайство о выезде за границу, которое было удовлетворено. Однако до сего времени не выехал из-за задержки выдачи визы властями ФРГ.

Наряду с раздуванием провокационных пропагандистских кампаний вокруг указанных личностей, спецслужбы и подрывные центры противника предпринимают попытки заполучить информацию о происходящих процессах в писательской организации республики.

В США, Канаде и других странах оуновцами созданы различного рода «комитеты» и «ассоциации», которые изучают, тенденциозно обрабатывают критические выступления отдельных писателей и на этой основе фабрикуют измышления об «очагах социального возбуждения» в республике, об имеющихся «принципиальных идеологических расхождениях между украинскими писателями и Коммунистической партией Украины», о якобы проводимой политике насильственной русификации в УССР.

Из передач подрывных радиочентров и материалов националистической прессы усматривается, что противник пытается столкнуть отдельных представителей писательской организации на позиции критиканства, демагогии и нигилизма, очернения некоторых этапов развития нашего общества. В его поле зрения постоянно находятся писатели, подвергавшиеся обоснованной критике за упущения идейного характера в своем творчестве. Большинство из них преподносятся как «жертвы культа личности» и «периода

застоя», «стойкие борцы за сохранение украинской национальной самобытности».

В ряде передач западных радиостанций содержатся подстрекательские призывы к писателям возглавить движение за «возрождение национально-культурной автономии», проведение «официальной украинизации». Не всегда обоснованные и взвешенные высказывания отдельных писателей, в частности, о состоянии украинского языка и культуры, экологии, «белых пятнах» в истории, имевших место репрессиях и другим вопросам противником интерпретируются как доказательство наличия оппозиционных настроений в среде творческой интеллигенции. На этой основе предпринимаются попытки создать видимость «массовости» подобных настроений и использовать это для националистического влияния на население. Только за последние полгода украинская редакция радиостанции «Свобода» осуществила более 60 передач, в которых с националистических позиций комментировались различные аспекты выступлений литераторов И. Драча, Д. Павлычко, В. Дрозда, Р. Лубкивского, С. Плачинды, А. Пидсухи и других.

Вместе с тем противник продолжает подвергать нападкам творчество писателей, стоящих на твердых идеологических и интернациональных позициях. Действуя в русле установок противника, националистически настроенные Черновол, Сверстюк, Светличный и другие распространили за рубежом заявление о создании «Украинской ассоциации независимой творческой интеллигенции». Ими утверждается, что «официальные творческие союзы не полностью представляют духовные, литературно-культурные и общественные процессы», в связи с чем они намерены организовать издание и распространение своих произведений, в том числе идейно вредного содержания.

Органами государственной безопасности республики проводятся мероприятия по противодействию зарубежным антисоветским центрам, срыву их попыток враждебного воздействия на отдельных представителей творческой интеллигенции. Совершенствуются формы положительного влияния на некоторых писателей, допускаявших в прошлом националистические проявления.

Под руководством партийных органов осуществляются мероприятия с привлечением средств массовой информации в отношении Черновола, Сверстюка и других лиц, в ходе которых раскрываются перед общественностью их связи с зарубежными подрывными центрами, разоблачается антиобщественный характер их деятельности в прошлом и настоящем.

Вместе с тем, полагали бы целесообразным поручить отделам культуры, агитации и пропаганды ЦК Компартии Украины с участием КГБ республики провести встречу с руководством и партийным активом республиканской и Киевской писательских организаций, на которой довести до них имеющиеся данные о характере подрывной деятельности спецслужб и идеологических центров противника, направленной в писательскую среду в современных условиях. С целью разоблачения спекуляций за рубежом вокруг личностей Стуса, Черновола, Руденко и других одновременно проинформировать их по материалам сохраняющих законную силу приговоров судебных инстанций о существовании антисоветской деятельности указанных лиц, а также дать разъяснения по возникающим в связи с этим вопросам. Товарищ Ельченко Ю. Н. это предложение поддерживает.

Такая разъяснительная работа (при необходимости можно придать ей систематический характер), на наш взгляд, будет способствовать утверждению принципов гласности в деятельности органов госбезопасности и расширению их связи с общественностью.

Докладываем на Ваше решение.

Председатель Комитета (Н. Голушко)

Джерело: ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14 (1990 р.), пор. 4, арк. 156–159

Додаток 8

Доповідна записка КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про нові тактичні настанови підривних зарубіжних центрів

27 апреля 1989 г.

По поступающим данным, спецслужбы США, центры идеологической диверсии и зарубежные ОУН более настойчиво пытаются привнести в свою подрывную деятельность новые элементы, которые более полно учитывали бы особенности социально-политических и экономических преобразований в Советском Союзе.

В частности, руководитель радиокорпорации «Свобода» и «Свободная Европа» (РС/РСЕ) Ю. Пэлл, поддерживающий контакт с ЦРУ США, на одном из последних совещаний информировал руководителей национальных редакций РС/РСЕ о том, что разработаны меры, призванные повысить эффективность пропаганды на республики Советского Союза.

Признав рост популярности на Западе советских мирных инициатив и симпатии со стороны различных политических и общественных деятелей к М. С. Горбачеву, имя которого непосредственно связывается с перестройкой в Советском Союзе и оздоровлением международных отношений, Ю. Пэлл рекомендовал в радиопередачах не допускать критики в адрес Генерального секретаря ЦК КПСС. По его словам, лица, которые нарушат данное требование, могут быть наказаны, вплоть до увольнения с работы, поскольку в новых условиях радиопропаганда не должна полярно расходиться с общественным мнением в СССР. Ю. Пэлл заявил, что при подготовке передач необходимо в определенной мере поддерживать процессы гласности и демократизации, рассматривая их как «ступени для создания более благоприятных

условий активизации деятельности оппозиционных сил» в Советском Союзе.

В этой связи, по словам Ю. Пэлла, в передачах РС/РСЕ необходимо активно поддерживать уже существующие и вновь создающиеся самодеятельные объединения, деятельность которых затрагивает различные стороны общественной и политической жизни в Советском Союзе. При этом внимание слушателей должно акцентироваться на тех положениях программ таких объединений, которые внешне не носят враждебный характер, но направленно прокомментированные могут затрагивать «чувствительные проблемы», прежде всего в области межнациональных отношений и экологии.

В свою очередь главари зарубежных центров ОУН в современных условиях намереваются подчеркивать, что, наряду с культурно-просветительной работой в эмиграции, они «всегда стремились содействовать созданию условий для благоприятного развития украинской нации». При этом они заявляют, что актуальные лозунги предоставления украинскому языку статуса государственного, расширения прав и укрепления суверенитета Украины первоначально были якобы выдвинуты именно оуновцами. Пытаясь таким образом «размыть образ врага», привлечь отдельных участников самодеятельных объединений в ряды своих единомышленников, главари зарубежных ОУН претендуют на роль «первых борцов за перестройку на Украине».

Как подчеркнула в доверительной беседе с источником «президент» так называемого Антибольшевистского блока народов, одна из лидеров бандеровского националистического центра в Мюнхене (ФРГ) С. Стецько, после получения информации о попытках представителей творческой интеллигенции создать «Народное движение за перестройку на Украине» (НДУ) главари зарубежных центров ОУН «первоначально пребывали в состоянии растерянности», опасаясь «остаться без работы». В результате проведенного ими анализа программы и рассмотрения вопроса о возможном использовании НДУ в националистических целях оуновцы выработали следующую позицию. По словам С. Стецько, независимо от того, будет НДУ образовано или нет, оуновцы «все равно извлекут из результатов широкого обсуждения этого

вопроса для себя пользу». Так, если НДУ будет создано, то оуновские главари, чтобы «не уступать своего лидерства», планируют как бы от имени украинской эмиграции и без ссылки на националистические организации наладить легальные контакты с некоторыми активистами НДУ с тем, чтобы попытаться направлять их деятельность в своих интересах, путем постоянного воздействия, оказания материальной и моральной поддержки, переводить на националистические позиции. Если НДУ не будет создано, то оуновцы намерены развернуть на Западе антисоветскую кампанию о якобы продолжающихся нарушениях прав и свобод на Украине.

Как заявил в своем окружении главарь ЗЧ ОУН В. Олеськив, если процессы, аналогичные происходящим в республиках Советской Прибалтики, начнутся на Украине, «то они примут общесоюзный характер» и приведут к «развалу московской империи». В этой связи оуновские главари для получения информации об обстановке в республике и реагирования на ее изменения активно используют своих функционеров, работающих на РС/РСЕ и имеющих доступ к аналитическим обзорам материалов советской прессы, передач радиовещания и опросов граждан, выезжающих за рубеж. В частности, они стремятся получать сведения о деятельности самодеятельных объединений, политической активности масс, роли и авторитете партийных органов, общественных организаций. Особое внимание при этом уделяется изучению хода избирательной кампании в СССР, что позволит, по мнению В. Олеськива, определить «те границы дозволенности демократии, которые можно было бы использовать в дальнейшем для формирования оппозиционных группирований».

Важным направлением своей деятельности на данном этапе главари зарубежных ОУН рассматривают возможность инспирирования различных спекуляций вокруг вопроса о статусе украинского языка.

Как заявил на одном из закрытых совещаний в феврале с. г. главарь Союза украинцев в Британии И. Равлюк, бандеровцами выработана тактика действий, в соответствии с которой в случае, если в республике будут «узаконены» как государственные украинский и русский языки, оуновцы на-

мерены развернуть антисоветскую кампанию, в ходе которой «доказывать», что такое решение «будет способствовать продолжению русификации Украины». Если в республике государственным языком будет объявлен только украинский, то с привлечением возможностей национальных редакций РС/РСЕ в тесном контакте с другими антисоветскими зарубежными организациями выходцев из СССР и социалистических стран предполагается развернуть враждебную кампанию по поводу «ущемления прав и интересов» иных национальностей, прежде всего русских, поляков и евреев, проживающих в республике.

Комитетом госбезопасности республики полученные данные учитываются в работе по вскрытию и предупреждению враждебных акций в республике. КГБ СССР доложено.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета (Н. Голушко)

Джерело: ГДА СБУ, ф. 16, оп. 19 (1993 р.), пор. 1, арк. 110–113

Додаток 9

Протокол про наміри співробітництва агентства «Укрінформ» і Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода

Керуючись намірами поглиблювати добросусідські відносини між Україною та іншими країнами світу і з метою встановлення ділових контактів, налагодження партнерських відносин між Українським національним інформаційним агентством – «Укрінформ» (Київ) – і Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода (Мюнхен), обидві сторони домовилися про таке:

1. «Укрінформ» надає РВЕ/РС в оренду по 11 (одинадцять) доларів на рік за квадратний фут приміщення агентства, яке обирає РВЕ/РС для своїх виробничих потреб. У цю суму входить плата за опалення, світло, воду, каналізацію та інші комунальні послуги.

2. «Укрінформ» безкоштовно надає співробітникам РВЕ/РС право користування інформацією, що надходить від власних кореспондентів агентства по Україні, а також довідковими матеріалами, каталогами та банком інформації агентства. «Укрінформ» надає РВЕ/РС пріоритетне право використовувати інформацію, одержану по власних каналах, про життя українців у колишніх республіках Радянського Союзу.

3. За домовленістю з кореспондентами «Укрінформу» у Києві, чотирьох відділень агентства у Донецьку, Львові, Одесі та Харкові, кореспондентами агентства в усіх областях України, вони можуть виконувати замовлення РВЕ/РС.

4. РВЕ/РС надає «Укрінформу» право безкоштовно користуватися встановленим РВЕ/РС супутниковим зв'язком для прийому та передачі матеріалів агентства в інші країни. Спеціалісти «Укрінформу» забезпечують технічне обслуговування засобів супутникового зв'язку.

5. РВЄ/РС надає «Укрінформу» право безкоштовно користуватися одержуваною по своїх каналах міжнародною інформацією.

Угода складається терміном на 3 роки з коригуванням орендної ціни, яка може збільшуватися внаслідок інфляційних процесів, що відбуваються в Україні.

Даний протокол складено і підписано 14 листопада 1991 року в місті Києві українською мовою у 2-х примірниках, що мають однакову силу.

Підписи

Від «Укрінформу» — *В. Бурлай*

Від РВЄ/РС — *Р. Купчинський*

(3 архіву редакції)

Додаток 10

Лист керівництва радіо «Довіра» на адресу української редакції Радіо Свобода про відключення від сітки мовлення

Директору
української редакції Радіо Свобода
О. Народецькому

Шановний пане Олександрє!

Наприкінці 2003 року відбулися структурні зміни у дочірньому підприємстві «Телерадіоорганізація “Довіра”», що впродовж кількох років співпрацює з очолюваною Вами редакцією. До співпраці з радіокомпанією було запрошено на посаду генерального продюсера провідного фахівця з медіа-питань в Україні С. Кичигіна, який має великий досвід з реалізації успішних медіа-проектів в Україні. Ним зокрема проведено глибокий аналіз програмного і музичного наповнення радіомережі та її економіки.

Результати досліджень показали, що останні три роки підприємство не стільки нарощувало свої м'язи, скільки слабшало, 2002–2003 роки воно завершило з від'ємними економічними показниками. «Довіра», на жаль, впродовж тривалого часу займає одне з останніх місць у рейтингах українських радіокомпаній [...].

Однією з найвагоміших причин цього є помилкове намагання об'єднати в межах одного радіоканалу музично-розважальні програми «Довіри» та інформаційно-аналітичні програми «Свободи». Внаслідок цього цільової аудиторії ТРО «Довіра» сьогодні практично не існує і це неминуче веде до повного фінансово-господарського краху.

До такого висновку прийшла переважна більшість творчого складу ТРО «Довіра» і новопризначений генеральний продюсер С. Кичигін [...].

Враховуючи, що перед ТРО «Довіра» поставлено завдання протягом найближчих півроку перетворити підприємство зі збиткового на прибуткове, ухвалено рішення поміняти програмну концепцію мовлення.

Програми Радіо Свобода у нинішньому вигляді не вписуються у нову концепцію. Вони, на думку творчого колективу, потребують переформатування. На час, поки цей період триватиме, ми змушені виключити їх із сітки мовлення з 17 лютого 2004 року.

Сподіваємось, що ви як керівник структури, котра не з чуток знає про проблеми бюджетного фінансування виробництва та розповсюдження творчого продукту, з розумінням поставитеся до викладеного вище і нашого бажання реформувати «Довіру».

Перший заступник ТРО «Довіра»

В. Різниченко

(З архіву редакції)

Додаток 11

Богдан Горинь. Ода Радіо Свобода і ВЕФу

Вплив Радіо Свобода на людину часів радянського тоталітаризму спробую пояснити на такому прикладі. Для фізичного здоров'я в'язня, який перебував у затхлій камері зі штучним освітленням і закритим вікном, мало велике значення раз на добу, згідно з тюремними правилами, подихати свіжим повітрям у закритому дворіку. Побачити небо, сонячне світло, вдихнути свіже повітря.

Подібну короточасну радість відчували небайдужі до долі України люди великого радянського концтабору, яким у задушливій політичній атмосфері бодай годину на добу вдавалося почути «Говорить Радіо Свобода». Слова, думки, повідомлення, що линули чистою українською мовою, скріплювали душевні сили, вселяли віру в недовговічність темряви.

Уперше я почув «Свободу», коли наприкінці серпня 1968 року повернувся з радянського концтабору, і невідомі благодійники із Заходу (здогадуюся, що це могла бути Надія Світлична зі США або Галя Горбач із Німеччини) передали мені радіоприймач ВЕФ, який випускала потужна фабрика електротехнічних виробів у Ризі, столиці Латвійської РСР. У вільному продажі цих приймачів не було: їх могли придбати лише туристи у спеціальних магазинах (мається на увазі більшість території СРСР. – *Ред.*). А у республіках Балтії вони були у вільному продажі. Українці з Західної Європи, США, Канади, придбавши цей радіоприймач, дарували його своїм рідним і часто колишнім політв'язням.

У Львові та Києві було у продажу чимало різного типу радіоприймачів, але їхня відмінність від ВЕФу полягала в тому, що у них не було коротких хвиль, а лише довгі і середні. А передачі з-за кордону транслювалися саме на коротких хвилях. Ось чому ВЕФ користувався такою популярністю. До того ж, це був виріб на високому рівні відомої у світі фабрики, яку напередодні проголошення незалежності Латвії обслуговувало біля 20 тисяч осіб.

Сумніваюся, чи слухав хтось в УРСР передачі Радіо Визволення у 50-ті роки 20-го століття. У всякому разі, не знаю жодної людини зі свого оточення, яка мала б приймач, здатний вловлювати передачі з-за кордону. Ось чому подарований ВЕФ став для мене неймовірною радістю серед життєвих клопотів, оскільки після концтабору влада призначила мені додаткове покарання – впродовж 8 років тяжку фізичну працю на різних підприємствах. Приходячи після роботи додому, єдиною відрадою було налаштувати ВЕФ на короткі хвилі і шукати голос «Свободи». Моє захоплення пересиланням «Свободи» було таким великим, що я радив своїм друзям спеціально поїхати до Латвії, придбати цей приймач і мати об'єктивну інформацію про події у світі, в СРСР і зокрема в Україні, почути про історію України і про її сучасне становище.

У 1971 році після відбуття терміну покарання вийшов на свободу мій брат Михайло Горинь. Розповідаючи йому про розмаїті події, я як найбільшу подію відзначив можливість завдяки ВЕФу слухати голоси радіостанцій «Німецька хвиля», Радіо Свобода, «Бі-Бі-Сі», радіо «Ватикан». Брат був захоплений моєю інформацією і в числі перших, найбільш потрібних для життя речей вважав придбати ВЕФ. Контакт між Львовом і республіками Балтії був досить добре налагоджений: чимало моїх знайомих їздили до Вільнюса та Риги, щоб придбати стелажі для книжок. Придбав стелаж для книжок і радіоприймач ВЕФ і мій брат Михайло. При кожній зустрічі нам було про що поговорити.

1972 року Україною пронісся ураган репресій. За потужністю він у кілька разів переважав попередній, 1965–66 років. Серед арештованих – видатні українські шістдесятники Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Іван Гель, Ірина та Ігор Калинці, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура та інші. Оточений кегебістською агентурою, я добре усвідомлював, що найменший мій промах закінчиться тюрмою. У той час я мешкав із батьками у місті Ходорові Львівської області. Уже на наступний день після арештів 13 січня закордонні радіостанції передали цю тривожну новину. Це означало, що треба сподіватися обшуку. Такою була практика КДБ: спочатку арешти головних намічених осіб, а потім чергова хвиля обшуків. Сподіваючись непростених гостей, я усе, що могло ці-

кавити чекістів – листи, які мені надходили з-за кордону від Віри Вовк із Бразилії, Геник-Березовської з Чехословаччини, від українських друзів – Стуса, Світличного та інших, а також щоденники, власні статті, матеріали самвидаву, світлини, – все це склав у мішок, і батько відніс її на іншу вулицю до нашої далекої родини.

Невдовзі в час моєї відсутності чекісти через вікно влізли до моєї кімнати і почали шукати матеріали, які дали б підставу завести кримінальну справу. Заглядали в усі щілини, перевернули хату, а доказів знайти не могли. Були дуже розчаровані. До захованих матеріалів я довгий час не заглядав. З часом вони стали неоціненним матеріалом під час написання мемуарів, які вийшли в трьох книгах під назвою «Не тільки про себе». «Як тобі вдалося все це зберегти?» – питали мене друзі, яких «почистили» чекісти і більшість забраних речей не повернули. «Допоміг ВЕФ!» – пояснював їм.

Коли доля закинула мене на реставрацію старовинного замку у місто Мукачеве Закарпатської області, єдиною радістю було слухання закордонних радіопередач. Я ділився новинами з робітниками, з якими працював, і це викликало вороже ставлення до мене з боку начальника дільниці. Змушений був звільнитися, став кочегаром. Через кілька років після репресивної хвилі 72-го року настала відносна тиша. Підписаний 1 серпня 1975 року у столиці Фінляндії Гельсінкі Прикінцевий акт наради з безпеки і співробітництва у Європі вселяв надію на можливі зміни і бодай часткове потепління політичного клімату в СРСР. У Росії, в Україні, інших республіках створюються групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Боротьба цих груп за права людини вийшла на міжнародну арену. Радіо Свобода передавало усі документи, звернення, інформацію про діяльність цих груп. Ініційовану Заходом кампанію боротьби за права людини у світі і зокрема в СРСР вважаю найгеніальнішим винаходом Заходу у боротьбі з тоталітарним комуністичним режимом.

Як і в кінці 60-х років, люди в Україні продовжували їздити за різними речами у республіки Балтії, привозячи радіоприймачі марки ВЕФ. Кожний, хто уцілів під час репресивної хвилі і відчував потребу знати, що діється у вільному світі і в комуністичній імперії, не розлучався з ВЕФом. Коли я почув, що

Зиновія Красівського зі Смоленська, де він 4 роки перебував у психіатричній лікарні, перевели у львівську психіатричну лікарню, і розповів про це братові Михайлу, ми вирішили вдвох відвідати Красівського у лікарні, яка віддавна мала назву «На Кульпаркові». Постало питання: що ми йому принесемо? Щаслива думка: подаруємо йому ВЕФ.

Уперше в житті ми побачили по-справжньому психічно хворих людей, які називали себе гучними іменами – хто Наполеоном, хто Хмельницьким, Христом. Їхнє життя проходило в ірреальному світі. Зиновію Красівському як здоровій людині вдалося завоювати авторитет серед бідолашних – вони його слухали і виконували його накази. У всякому разі, хворі не чинили перешкод під час нашого спілкування, хоча деяких непокірних санітари силою зв'язували і на наших очах давали їм уколи. Важко передати ту радість, яка спалахнула в очах Красівського, коли ми вручили йому ВЕФ. Коли його звільнили з психіатричної лікарні, кожного разу під час наших зустрічей – Красівський 88-го року був членом УГС, часто бував у мене на помешканні, я тоді очолював Львівську обласну організацію УГС – згадував про подарований йому ВЕФ: «Коли ви мені його принесли і я почав через навушники слухати закордонні радіопередачі, то по-справжньому зрадив, що ми в Україні не самітні, що за Україну ведеться битва у вільному світі, на передній лінії тої боротьби за кордоном – Радіо Свобода».

Під час розмови з друзями, аналізуючи зміст закордонних радіопередач, у яких ішла мова про Україну, мені часто приходили на думку слова Василя Симоненка: «Йде на світі люта битва за твоє життя, твоє буття». Василь Симоненко поетичною інтуїцією дуже точно схарактеризував роль України у світовому геополітичному просторі. Було тверде переконання, що без України не може існувати велика російська імперія. Розуміючи загрозу для світу велетенського монстра, Захід був зацікавлений ослабити його силу, порушити його моноліт. Тут співпали інтереси трьох складових: активної частини національно-свідомої інтелігенції в Україні, української діаспори, яка мріяла про вільну Україну, й українського відділу Радіо Свобода і політики США. Ці тенденції з особливою силою проявилися у 80-х роках, коли відбулися радикальні структурні зміни у керівництві та діяльності Радіо Свобода.

На мій погляд, заслуговує найвищої вдячності України директор «Свободи» Джордж Бейлі, який, звільнивши байдужого чи ворожого до українських національних проблем керівника Української служби Радіо Свобода Миколу Геруса, на його місце серед великої низки кандидатур призначив досвідченого політика, авторитетного науковця, виваженого дипломата, серцем і розумом українського патріота Анатолія Камінського, завдяки якому «Свобода» стала українським голосом, виявом внутрішніх прагнень народу до демократії і незалежності. Сталося це якраз у той час, коли в Україні та інших республіках загниваючої імперії під назвою СРСР зароджувався вирішальний етап національно-визвольних рухів. З часу призначення Анатолія Камінського керівником Українського відділу Радіо Свобода національно-свідомі сили в Україні відчули лікоть побратимів, єдність дум і прагнень, власну потребу якнайтіснішого співробітництва. Без перебільшення можна сказати: Радіо Свобода стало рупором ідей українського національно-визвольного руху. Без допомоги «Свободи» не було б можливості через мізерний тираж самвидаву донести до широких кіл громадськості думки борців за демократію, свободу і незалежність рідної країни.

Вражають окремі приклади дивовижної оперативності працівників «Свободи», яким допомагали позаштатні журналісти з різних міст Німеччини, Франції, Великобританії та інших країн, які підтримували регулярний телефонний зв'язок з керівництвом УГС у Києві та Львові. Як голові Львівської обласної організації УГС мені часто доводилося організовувати мітинги. Всі мітинги прес-служба УГС записувала на диктофони. У мене збереглося біля сотні магнітофонних касет з різними записами нашої діяльності – конференцій, з'їздів, мітингів тощо. Запам'ятався один із великих мітингів у Львові, записаний на диктофон. У той час у Львові перебували як туристи українці з Німеччини, які перед від'їздом мали зі мною зустріч. Я передав через них касету з записом мітингу для вручення Галі Горбач. Через два дні слухачі Радіо Свобода почули автентичні виступи братів Горинів, Чорновола та інших.

Така оперативність робила колосальний вплив на небайдужих до долі України людей. Мало не щоденні телефонні

зв'язки зі штатною працівницею кореспондентського пункту «Свободи» у Нью-Йорку Надією Світличною давали можливість забезпечувати «Свободу» найновішою інформацією з України, зачитувати заяви, листки прес-служби УГС, щотижневі інформатори, в яких був огляд подій за тиждень. Зі свого боку, Галя Горбач отримані матеріали поміщала у газеті «Українське слово», розсилала для інших ЗМІ у вільному світі. Завдяки «Свободі» національно-визвольний рух набирив обертів, міцнів, а з ним росла надія на розпад СРСР, на можливість відновлення української незалежної держави. Про нові випуски редагованого В'ячеславом Чорноволом «Українського вісника», про відновлення Української Гельсінської групи, про заснування УГС, її програмний документ – декларацію принципів, – вся ця інформація була висвітлена у передачах Радіо Свобода. Завдяки «Свободі» боротьба українців за побудову власної держави дістала повне й об'єктивне висвітлення.

Дві структури документально відтворили політичні процеси, які відбувалися в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років. Це – Радіо Свобода, в якому акумулювався колосальний інформаційний матеріал, на основі якого можна писати дослідження про ті часи. І другий чинник – це матеріали, зібрані КДБ. Вони зберігаються в архівах колишнього КДБ і без них історія України, як я часто жартую, була б набагато біднішою. Не знаю, чи зберігся в Українському відділі Радіо Свобода архів. Але якщо зберігся, то його матеріали – це літопис боротьби кінця 80-х – початку 90-х років. Щодо архіву КДБ, то він зберігся, й одна третина третьої моєї книжки мемуарів «Не тільки про себе» побудована саме на цих матеріалах.

Сподівання вибороти незалежність стали реальністю 24 серпня 1991 року: Україна проголосила незалежність. Вважаю, що велику допомогу і безпосередню участь у цій події належить Радіо Свобода – спільному виразникові дум і прагнень української діаспори і материкової України. Протягнувши через залізну завісу один одному руки побратимства, ми спільно вибороли українську незалежну демократичну державу. Це – наша спільна перемога.

(З архіву редакції)

Додаток 12

Витяг із бесіди з Василем Овсієнком

Десь улітку 1968 року я закінчив уже перший курс Київського університету і був у себе на селі на Житомирщині, село Ставки (досі Леніно називається, соромно сказати), я почув по Радіо Свобода – а у нас була така велика радіола, на котрій можна було і пластинки слухати, і якусь інформацію почути, – що Михайло Горинь, і Іван Кандиба, і Левко Лук'яненко перебувають у Володимирській тюрмі і що їх там трують. Оце вперше я тоді почув імена Лук'яненка, Кандиби і Гориня і запам'ятав їх. Через багато років мені довелося бути в одній камері і з Лук'яненком, і з Кандибою, і з Горинем, і вони мені розповідали ту історію, як це було.

У Володимирській тюрмі Михайло Горинь одержав одного разу пакунок. Там було якесь масло із медом, і щось іще туди було домішано. І от вони з'їли того масла і відчували, що їм якось недобре. Особливо Левко Лук'яненко: він сказав, що відчув, що у нього якесь запаморочення, що не може зв'язати і кілька слів, якась млявість, хочеться лягти. І він подумав, що це їх, мабуть, трують.

Інші теж щось подібне відчували, щоправда, меншою мірою, але Михайло Горинь тоді запропонував: давайте напишемо заяву до ООН і передамо її на волю. Добре. Левко Лук'яненко написав цю заяву, Іван Кандиба, який мав дуже гарний почерк, на такому маленькому клаптику цигаркового паперу переписав цю заяву дрібненько, Михайло Горинь загорнув її у целофан, обгорнув фольгою і сховав у рот, у те місце, де у нього не було зуба. Він сподівався на побачення ближчим часом, мала приїхати його дружина Ольга, а вона колишній політв'язень теж, вона ще раніше за Михайла сиділа.

Було, як він казав, так: неділя, нас ведуть до лазні, і я подумав, брати кульку чи не брати. І вийшло так, що прямо з лазні Михайла Гориня повели на побачення. Через стіл – дружина, донька, їй там кілька рочків було, і батько. Дивлюся, каже, на Олю чортом. Вона щось зрозуміла: щось має бути,

але що – не знає. В останній момент, коли треба прощатися, Михайло потягнувся через стіл, щоб поцілувати дружину, і з рота в рот передав цю кульку. Михайло винайшов отакий спосіб передачі інформації.

Зрозуміло, що заява потрапила на Радіо Свобода, була прочитана і весь світ про це заговорив, що політв'язнів у Володимирській тюрмі трують. Це великий скандал був. Допитували і Гориня, і Лук'яненка, і Кандибу, з'ясовували, хто передав. Вони домовилися, що відповідають так: я писав, але не передавав, хто передав, я не знаю. І то тривало кілька років. До речі, Михайло Горинь цю історію не розповідав до 90-х років про всяк випадок, бо думав, може, ще доведеться скористатися таким способом.

Як правило, таку інформацію передавали саме через побачення. То робилося так: на тоненькому папері писався текст олівцем дуже загостреним. Це скручувалося в трубку, обмотувалося целофаном, і це можна було винести тільки в собі. Українець здогадається, про що йдеться, бо в українській мові є такий вислів – «невимовні місця». Ото в «невимовних місцях» можна було винести таку інформацію. Ще можна було зробити кульку, так само обгорнути її целофаном у кілька шарів, запаяти сірником і проковтнути. Це виходило десь через півтори доби, але ж ніхто не мав гарантії, що матиме побачення дві чи три доби. Як правило, при вивільненні таку інформацію теж вивозили.

Не дай Боже, щоб довелося повернутися до таких способів передачі інформації, але та інформація, яка виходила у такий спосіб і потрапляла за кордон, і читалася по Радіо Свобода, це справді були вибухи. Правдива інформація була вкрай небезпечною для тієї радянської комуністичної системи.

...Я був ув'язнений у 1973 році і повернувся через 4 роки у березні 1977 року на волю у рідне село Ставки на Житомирщині. Перше, що я зробив, – взяв великий мідний дріт, закинув його на грушу і під'єднав до цієї самої радіоли. І воно досить добре сприймало [Радіо Свобода]: знаєте, у провінції було чути більш-менш. Якщо не почув ввечері, то вранці. Дуже добре робило Радіо Свобода, що одну й ту саму інформацію впродовж доби чи навіть упродовж кількох днів повто-

рювали. І якщо ти не почув ввечері, то міг почути вночі або вранці. У великих містах то було проблематично: всюди стояли глушилки, які викидали величезну масу енергії в небо, тож майже нічого не чути було.

Між іншим, коли я ще був у Мордовії у таборах, там був такий собі Гриць Маковійчук. Він – робітник із Кременчука, мав 3 роки ув'язнення, але був радіолюбителем, передплачував журнал «Радіо». І от у тому журналі «Радіо» він одного разу вчитав, що на ці глушителі у Радянському Союзі витрачається стільки електроенергії, скільки її виробляє Куйбишевська ГЕС імені Леніна на Волзі. Отаке було величезне марнотратство.

Ці глушилки десь аж до 1988 року були. В усякому разі, коли я вже востаннє вийшов на волю, це було 21 серпня 1988 року, то вже було більш-менш добре чути. А у 1989 році ці глушителі взагалі було знято. [...]

Ми, звичайно, розуміємо, що Радянський Союз упав від економічного виснаження, він був уже не спроможний конкурувати з Заходом, від воєнного тиску, від ідеологічного виснаження – ця ідеологія вже нікого не приваблювала. Так-от ми, Гельсінський рух, правозахисники, воювали на цьому ідеологічному фронті, і ми перемогли. І велика роль у цьому західних радіостанцій, особливо Радіо Свобода.

(З архіву редакції)

Додаток 13

Витяг із бесіди з Євгеном Сверстюком

Автори самвидаву підписували свої речі принципово своїми прізвищами. Там не було що розслідувати. Скажімо, я написав «Собор у риштованні», для видимості, для легалізації подав до редакції журналу, знаючи, що вони не надрукують, далі воно пішло у самвидав. Із самвидаву воно потрапляє на Захід. Чи я був зацікавлений у тому? Звичайно, був зацікавлений. Ми були всі зацікавлені в тому, щоб наші речі потрапляли на Захід, бо інакше вони не матимуть резонансу. Найкраща популяризація, найширша – через радіостанцію «Свобода». Тоді слухали радіостанцію всі. То була нездоланна мода.

Був навіть такий анекдот. Коли бабцю в КДБ викликали і спитали: то правда, що ви слухаєте радіостанцію «Свобода»? Правда, – каже. І що ви там чули? – Та нічого цікавого. – Ну все ж таки, що ви чули? – Ву-ву-ву, ві-ві-ві... Ото, – каже, – і все. – Так чого ж ви слухаєте? – Бо всі слухають.

Взагалі всі були налаштовані, діставали приймачі, знаходили ті місця, де менше заглушували.

Я був дуже часто повторюваний на Радіо Свобода, особливо мій есей «Собор у риштованні». Інколи бувало, що включиш приймач (хоч воно і заглушувалося, але чути) – і знов натрапляєш на себе: сьогодні, завтра, післязавтра...

[...]

Звичайно, це завжди було несподівано для мене. Ніякого такого зв'язку не було, прямого, з радіостанцією. Я тільки знав, що ця річ потрапила на Захід, а раз вона потрапила на Захід, значить, вона потрапляє скрізь. І в журнал «Сучасність», і книжка буде видаватися, і на радіостанцію «Свобода». Деякі речі потрапляли на «Голос Америки», але це рідше, бо це державна радіостанція.

[...]

Вашу «співпрацю» з Радіо Свобода Вам пізніше фактично й інкримінували. Це почалося на засіданні партбюро Інституту ботаніки, де Ви працювали?

Я не дуже то й орієнтувався, яке значення мало це розширене засідання партбюро. Мене викликав дуже багато разів директор Ситник, який був, звичайно, функціонером КДБ. А це було таке мирне порівняно і спокійне засідання розширене. Потім я зрозумів, що воно записувалося (хоч вони й раніше записувалися, але це – спеціально для КДБ), оскільки це мало значення останнього попередження перед арештом. Я тоді дуже спокійно їм розказував, що так, це справді є мої есеї – і «Собор у риштованні», й «Іван Котляревський сміється», і про Шевченка «Остання сльоза». Це мої есеї, але почекайте: тут усі – кандидати і доктори наук. То чому ми повинні кота в мішку обговорювати? Я вам принесу ці речі, ви познайомитеся, а тоді будемо говорити. Ой ні-ні-ні! – злякалася парторг. – Ми не будемо цього читати! Нам цілком досить, що це передає ворожа радіостанція.

Ну і я тоді сказав, що у нас різні поняття про завдання радіостанції, і взагалі різна широта понять. В моєму уявленні слово повинне бути почутим, якщо людина своїм сумлінням відповідає за його зміст. Чи воно антирадянське, чи радянське – це питання спірне, дуже часто бували випадки, коли визнавали спершу антирадянським, а потім друкували і воно ставало цілком легальним. Тому давайте не будемо навішувати ярлики, а як інтелігентна публіка, аудиторія, будемо говорити по суті.

Ну тоді Ситник, звичайно, сказав (директор, він уже академік): «Євген Олександрович прекрасно знає, що він написав і для кого, і він прекрасно знає, для чого це передається. І ми не будемо тут переконувати його. Я тільки повинен сказати, що ця влада дала мені все. І якби не ця влада, я копався б у гною».

[...]

Вони тоді винесли якусь постанову, яка мене мало цікавила. Я відчував, що йде до арешту.

[...]

Я не можу сказати, що в зоні можна було давати матеріали для радіостанцій. Єдине, що мені вдалося (і це рідкісний і

щасливий випадок) – це передати останнє слово на суді. Останнє слово – це було те, за чим вони особливо полювали. Воно могло бути різним, хтось навіть відмовлявся від останнього слова, бо кому його казати? Прокуророві? Судді? Немає до кого звертатися.

Я надав цьому великого значення. Я написав велике останнє слово – таке аналітичного характеру. Звичайно, якась думка у мене була, що може вдасться передати, але я поняття не мав, як. Ну але хай буде. Воно, до речі, не зберігається у кримінальних справах, у тих томах останнього слова нема. У мене був адвокат, якого десь знайшла дружина. Це був некваліфікований адвокат, який не знав політичних справ і, мабуть, тому його і допустили. Але він зіграв свою роль. Його там затюкали, залякали ці полковники. Кого захищати? Як? Навіщо? І тому подібне. Ну але формальність є така, що він має бути присутнім на суді, і перед судом він має мати вільну розмову з обвинуваченим.

Отже, дають мені у тюрмі в окремій камері з ним зустріч. Я знаю, що має бути ця зустріч, і я під сорочку взяв один екземпляр останнього слова. Вони не дуже шукали, бо це з однієї камери в другу і не є важливим. І в нас була така розмова, яка ні до чого не веде, і він розгублений, що він не може ніяк захищати. Я його запитав: чи ви зможете побачити мою дружину? – Можу, – каже, – чому б ні. – Чи ви могли б їй передати привітання від мене? – і виймаю тихенько і віддаю йому. Я знав, що у них не було тоді відеокамер, а підслуховування, звичайно, було. – Можу, – каже.

На цьому ми попрощалися. І трапилося так, що він це передав, а тут наша знайома Роза Клоппер виїжджала до Німеччини, і вона з радістю це вхопила. Воно відразу потрапило і на Радіо Свобода, воно потрапило у журнал, відразу було перекладене на англійську мову професором Луцьким і було видане збірником моїх есеїв англійською мовою. Оце – єдиний випадок, коли мені в ті роки вдалося передати.

(З архіву редакції)

Додаток 14

Місія Радіо Свобода

Місією Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода є сприяти розвитку демократичних цінностей та інституцій через поширення достовірної інформації та ідей.

Від Центральної Європи до Тихого океану, від Балтійського до Чорного морів, від Росії до Центральної Азії і Перської затоки країни намагаються подолати автократичні інституції, порушення прав людини, централізовані економіки, етнічну та релігійну ворожнечу, підконтрольність засобів інформації.

Стабільність, базована на демократії і ринковій економіці, в усьому цьому регіоні є суттєвою для глобального миру. Ґрунтуючись на переконанні, що найперша вимога демократії – це добре поінформована громадськість, та використовуючи вже понад півстолітній досвід мовлення на цей регіон, РВЄ/РС:

- подає об'єктивні новини, аналіз і обговорення українських та регіональних справ, які мають вирішальне значення для успішних перетворень у напрямку демократії та вільної економіки,
- зміцнює громадянські суспільства, пропагуючи демократичні цінності,
- бореться з міжетнічною та міжрелігійною нетолерантністю, сприяє взаємному порозумінню між людьми,
- подає зразок для місцевих засобів інформації, допомагає в навчанні з метою підвищити професіоналізм та незалежність медіа і розвиває партнерство з місцевими ЗМІ,
- сприяє тіснішим відносинам між країнами регіону та розвиненими світовими демократіями.

Додаток 15

Витяг із професійного кодексу журналіста РВЄ/РС

Усі журналісти та кореспонденти РВЄ/РС повинні дотримуватися таких принципів:

Докладність

Журналісти РВЄ/РС мають робити усе можливе, щоб забезпечити фактичну точність усіх матеріалів радіомовлення та інтернету. Там, де стосовно важливих фактів могли б виникнути сумніви та суперечливі міркування, інформація повинна ґрунтуватися на двох незалежних одне від одного джерелах.

Журналісти РВЄ/РС не мають передавати в ефір та публікувати матеріали, які базуються на чутках або на непідтвердженій інформації.

Журналісти мають виправляти фактичні помилки якнайшвидше.

Безсторонність

Інформація має подаватися у контексті фактів, які допомагають розумінню подій і справ та надають ясність без перекопювання і упередженості.

Журналісти мають подавати протилежні або розбіжні погляди на всі питання докладно і збалансовано. Коли представники сторони, погляди якої важливі для збалансованості інформації, відмовляються висловити свій погляд, це слід відзначити в радіоматеріалі чи статті.

РВЄ/РС зберігає незалежність від будь-яких політичних партій, владних та опозиційних кіл, еміграційних організацій, комерційних та інших груп, які мають особливі інтереси, релігійних установ, і у межах, і поза межами країн, на які спрямоване теле- і радіомовлення РВЄ/РС («зона мовлення»); РВЄ/

РС не підтримує і не пропагує жодних конкретних політичних, економічних або релігійних світоглядних позицій.

Усі передачі і публікації повинні охоплювати елементи базової інформації та тлумачення, які допомагають аудиторії краще зрозуміти значення і наслідки трансльованої інформації. Журналістам не слід висловлювати в інформаційних матеріалах свої особисті погляди і міркування.

Поміrkований і поважний тон

Передачі і публікації повинні завжди зберігати спокійний і поміrkований тон, виявляти приклад цивілізованого і виваженого діалогу та поваги до прав людини. Передачі і публікації не повинні містити образи за релігійними, етнічними, соціально-економічними або культурними ознаками стосовно будь-яких осіб чи груп та повинні зберігати загальноприйняті стандарти етики і тактовності.

Передачі і публікації не повинні містити матеріали, які можуть сприйматися як підбурення або заклик до насильства. Висвітлення конфліктів або інших напружених ситуацій повинне бути збалансованим і базуватися на фактах.

Незаангажованість

РВЕ/РС підтримує демократію та права людини, загальноприйняті у демократичних державах. Однак РВЕ/РС не повинне пропагувати прийняття конкретних політичних або законодавчих ухвал; у програмах РВЕ/РС не повинна міститися агітація за або проти кандидатів на виборні чи призначувані посади.

РВЕ/РС підтримує права усіх народів на самовизначення, як про це мовиться у Прикінцевому акті Гельсінської конференції з питань безпеки і співпраці у Європі. Проте у передачах і публікаціях не повинна міститися пропаганда і підтримка сепаратизму, державного розколу.

РВЕ/РС підтримує свободу подорожування і міграції для усіх осіб згідно з міжнародно визнаними нормами. Однак у передачах і публікаціях РВЕ/РС не повинні міститися заклики до втечі з країни та заохочення до еміграції.

Етика

Штатні співробітники та позаштатні кореспонденти РВЄ/РС повинні зберігати найвищі етичні стандарти у всіх своїх вчинках, зокрема, звертаючи особливу увагу на уникнення будь-якого конфлікту інтересів чи можливого прояву такого конфлікту в своїх відносинах із особами, групами, представниками політичних і комерційних інтересів у межах або й поза межами «зони мовлення». Штатні співробітники та позаштатні кореспонденти РВЄ/РС у жодному разі не повинні зловживати своїм публічним статусом або репутацією РВЄ/РС для своїх особистих інтересів чи користі.

Науково-популярне видання

Олена Ремовська

ГОВОРИТЬ РАДІО СВОБОДА
Історія української редакції

Комп'ютерна верстка *М. С. Кулікова*

Підписано до друку 22.08.2014. Формат $60 \times 90 \frac{1}{16}$.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Гарнітура «Helios». Обл.-вид. арк. 10,25 + 2,0 вкл.
Наклад 1000 прим. Зам. № 14-16.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Конtrakтова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Р38

Ремовська, Олена

Говорить Радіо Свобода. Історія української редакції. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2014. – 163 с. + 32 вкл.

ISBN 978-966-518-657-1

Книгу присвячено роботі одного з найстаріших засобів інформації, які працюють в Україні, – української редакції Радіо Свобода. У 1954 році її кореспонденти розпочинали як голос з-поза «залізної завіси» – заглушуваний, але не заглушений. «Шістдесятництво», самвидав, рух за незалежність України, розпад СРСР, Помаранчева революція, Євромайдан – Радіо Свобода тримало свого слухача в курсі всіх найважливіших подій у житті України. Українська редакція і далі на шляху своєї місії – поширення достовірної інформації і сприяння розвитку демократії.

**УДК 316.774(477)(091)
ББК 76.031(4Укр)г**